

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΘΕΜΑ:
*Ψυχολογικές Αντιδράσεις των νηπίων στο διαζύγιο των
γονιών τους.*

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ:

Σιφνιού Δήμητρα.

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ:

0299103

ΕΤΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ:

4^ο

ΕΠΟΠΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:

Ζαφειροπούλου Μαρία.

ΒΟΛΟΣ, 2003

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 2399/1
Ημερ. Εισ.: 20-01-2004
Δωρεά:
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ ΠΠΕ
2003
ΣΙΦ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000070756

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	Σελ. 1
I. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	
1. Δημογραφικά στοιχεία του διαζυγίου	Σελ. 4
1α. Ευρωπαϊκά κράτη	
1β. Ηνωμένες πολιτείες Αμερικής	
1γ. Ελλάδα	
1δ. Άλλες χώρες	
2. Μονογονεϊκές οικογένειες	Σελ. 10
2α. Μονογονεϊκές οικογένειες και κοινωνικός αποκλεισμός	
3. Διαζύγιο και νομοθεσία	Σελ. 16
4. Διαζύγιο και γονική μέριμνα	Σελ. 18
5. Παράγοντες που σχετίζονται με το χωρισμό και το διαζύγιο	Σελ. 22
6. Αντιλήψεις των γονέων για το διαζύγιο και τις αιτίες του	Σελ. 25
7. Αντιλήψεις των παιδιών για το διαζύγιο των γονέων τους	Σελ. 27
8. Αντιδράσεις των παιδιών στο γονεϊκό διαζύγιο	Σελ. 32
8α. Άμεσες αντιδράσεις	
- Βρεφική ηλικία	
- Προσχολική ηλικία	
- Σχολική ηλικία	
- Εφηβική ηλικία	
8β. Μακροχρόνιες επιδράσεις του διαζυγίου στα παιδιά	

II. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1. Εισαγωγή	Σελ. 49
2. Δείγμα	Σελ. 52
3. Μεθοδολογικά εργαλεία	Σελ. 54
4. Διαδικασία που ακολουθήθηκε και μέτρα που ερευνήθηκαν	Σελ. 55
5. Αποτελέσματα	Σελ. 56
6. Συζήτηση και συμπεράσματα	Σελ. 64

III. ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΣΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΛΥΤΕΡΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ	Σελ. 71
---	---------

IV. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	Σελ. 74
-----------------------------	---------

V. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	Σελ. 87
--------------	---------

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα τελευταία χρόνια έχει σημειωθεί σημαντική αύξηση του ρυθμού των διαζυγίων διεθνώς αλλά και στη χώρα μας. Πολλά ζευγάρια χωρίζουν και οικογένειες διαλύονται. Η πυρηνική οικογένεια περνάει μία σημαντική κρίση και φυσικά τα αθώα θύματα της κρίσης αυτής είναι τα παιδιά που αναγκάζονται να υποστούν το χωρισμό των γονέων τους, τη διάλυση της οικογένειάς τους και τις αλλαγές που συνεπάγονται της κατάστασης αυτής.

Τα τελευταία χρόνια το θέμα των επιδράσεων που έχει το διαζύγιο στα παιδιά αρχίζει και κατακτά το ενδιαφέρον αρκετών ερευνητών. Αρκετές έρευνες έχουν ασχοληθεί με τον τρόπο που αντιμετωπίζουν τα παιδιά ένα γονεϊκό διαζύγιο και έχουν καταλήξει σε κάποια συμπεράσματα. Κάποιοι υποστηρίζουν ότι το διαζύγιο είναι μία κατάσταση στην οποία τα παιδιά καταφέρνουν σιγά-σιγά να προσαρμοστούν ενώ κάποιοι άλλοι θεωρούν ότι πρόκειται για ένα τραυματικό γεγονός στη ζωή ενός παιδιού με πολλές και σημαντικές συνέπειες.

Στην Ελλάδα δυστυχώς οι έρευνες για τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει το διαζύγιο στα παιδιά δεν είναι πολλές. Στο γεγονός αυτό αλλά και στο προσωπικό ενδιαφέρον για το συγκεκριμένο θέμα οφείλεται και η εργασία αυτή. Οι λίγες έρευνες που έχουν γίνει στην Ελλάδα σχετικά με τις επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά που το βιώνουν αλλά και η προσωπική εκτίμηση για τη σημασία του θέματος αποτελούν τις αιτίες στις οποίες οφείλεται η ενασχόληση με αυτό.

Στην παρούσα εργασία γίνεται μία προσπάθεια να εξεταστούν οι επιπτώσεις του γονεϊκού διαζυγίου στα παιδιά. Συγκεκριμένα η εργασία ασχολείται με τις ψυχολογικές αντιδράσεις των παιδιών στο γονεϊκό διαζύγιο.

Η εργασία χωρίζεται σε πέντε μέρη. Το πρώτο μέρος είναι το θεωρητικό μέρος της εργασίας και περιλαμβάνει δημογραφικά στοιχεία για το διαζύγιο, στοιχεία για τις μονογονεϊκές οικογένειες, τη νομοθεσία για το διαζύγιο, τη γονική μέριμνα μετά

το διαζύγιο, τους παράγοντες που σχετίζονται με αυτό, τις αντιλήψεις των γονέων και των παιδιών γι' αυτό και τις άμεσες και μακροχρόνιες αντιδράσεις των παιδιών διαφόρων ηλικιών στο γονεϊκό διαζύγιο.

Το δεύτερο μέρος αποτελεί το ερευνητικό κομμάτι της εργασίας. Στο δεύτερο μέρος γίνεται αναφορά στην έρευνα που κάναμε με θέμα τις επιδράσεις του διαζυγίου στα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών. Συγκεκριμένα εξετάσαμε κατά πόσο υπάρχει σύγκρουση, εξάρτηση και θετική σχέση στα παιδιά ηλικίας 2 έως και 6,5 ετών στις σχέσεις τους με τη μητέρα. Περιγράφεται το δείγμα, τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν, η διαδικασία που ακολουθήθηκε, α αποτελέσματα της έρευνας κατόπιν στατιστικής επεξεργασίας τους καθώς και τα γενικά συμπεράσματα που προέκυψαν από αυτή.

Το τρίτο μέρος της εργασίας περιλαμβάνει μία πρόταση για τους γονείς αναφορικά με τον τρόπο που πρέπει να συμπεριφέρονται στα παιδιά σε περίπτωση διαζυγίου τους ώστε να τα βοηθήσουν να το αντιμετωπίσουν καλύτερα και λιγότερο επώδυνα.

Στο τέταρτο μέρος παρατίθεται η σχετική βιβλιογραφία και στο πέμπτο και τελευταίο μέρος υπάρχει σε παράρτημα το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε για τη διεξαγωγή της έρευνας.

Σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανθρώπους που με βοήθησαν σημαντικά για τη διεξαγωγή και ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω την κα Μαρία Ζαφειροπούλου, Επίκουρο καθηγήτρια του τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας που με εμπιστεύθηκε για την εκπόνηση της εν λόγω εργασίας.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την κα Αργυρακούλη για τις πολύτιμες συμβουλές και γνώσεις που μου προσέφερε σε όλη τη διάρκεια της προσπάθειάς μου να ολοκληρωθεί η εργασία αυτή.

Ακόμη ευχαριστώ την κα Κακανά, δεύτερη καθηγήτρια και βαθμολογήτρια της εργασίας καθώς επίσης και την κα Ρίζου,

υπεύθυνη του συλλόγου Μονογονεϊκών οικογενειών στη Λάρισα
για τη βοήθεια της κατά τη συλλογή του δείγματος της έρευνας.

Ι. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ

Η παράλληλη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων και των μονογονεϊκών οικογενειών τις τελευταίες δεκαετίες σε όλες τις ανεπτυγμένες κυρίως χώρες είναι γεγονός (Hatzichristou, 1999).

Είναι πολύ δύσκολο να γίνει σωστή και ακριβής μελέτη των δημογραφικών στοιχείων των διαφόρων κρατών σχετικά με το διαζύγιο και τις μονογονεϊκές οικογένειες. Αυτό οφείλεται στα ανεπαρκή στοιχεία που υπάρχουν από τις αντίστοιχες υπηρεσίες καθώς επίσης και στους διαφορετικούς τρόπους και μεθόδους που προσεγγίζουν τα υπάρχοντα στοιχεία οι υπηρεσίες αυτές (Goode, 1993).

Σύμφωνα με τον Goode υπάρχουν τρεις τρόποι με τους οποίους εξετάζεται συνήθως ο ρυθμός των διαζυγίων και τα σχετικά με αυτό το θέμα στατιστικά στοιχεία. Ένας πρώτος τρόπος είναι ο «ακαθάριστος δείκτης διαζυγίου». Πρόκειται για την αναλογία των διαζυγίων σε 1.000 άτομα του συνολικού πληθυσμού του κάθε κράτους ανεξάρτητα από το αν αυτά τα άτομα είναι παντρεμένα ή ανύπαντρα. Αυτό είναι και το σημείο στο οποίο χωλαίνει αυτός ο τρόπος ανάλυσης των στατιστικών στοιχείων για το διαζύγιο, ότι δηλαδή μπορεί να συμπεριλάβει ως δείγμα για μία έρευνα σχετικά με το διαζύγιο ακόμη και άτομα που δεν έχουν παντρευτεί καν, που είναι ελεύθερα. Μπορεί δηλαδή, αν ακολουθήσουμε αυτόν τον τρόπο του «ακαθάριστου δείκτη» να επιλέξουμε τυχαίο δείγμα 1.000 ατόμων το οποίο ενδεχομένως να περιλαμβάνει και κάποια άτομα που δεν έχουν καν παντρευτεί. Τα αποτελέσματα λοιπόν από αυτόν τον τρόπο δεν μπορεί να είναι ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικά αφού το δείγμα δεν είναι ακριβώς αυτό που θέλουμε. Ένας δεύτερος τρόπος είναι ο αριθμός των διαζυγίων σε 1.000 παντρεμένα ζευγάρια ή παντρεμένους άντρες και γυναίκες. Τέλος, ο τρίτος τρόπος μελετά τον αριθμό των διαζυγίων σε 100 ή 1.000 γάμους (Goode, 1993).

Ας περάσουμε όμως στη μελέτη των δημογραφικών στοιχείων όσον αφορά το διαζύγιο για κάθε χώρα ξεχωριστά.

1α. ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΚΡΑΤΗ

Εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναφέρουν αλλαγές στη μορφή της οικογένειας και στις στάσεις των ανθρώπων σε θέματα που αφορούν αυτό το θεσμό. Ένα από τα σημαντικά στοιχεία που αναφέρονται στις εκθέσεις αυτές είναι η μείωση του αριθμού των γάμων. Παρατηρείται δηλαδή μία μείωση της τάξεως των 24 ποσοστιαίων μονάδων στους γάμους των ετών 1970-1992.

Παράλληλα τα ίδια χρόνια παρατηρείται αύξηση του αριθμού των δευτέρων γάμων κυρίως στους άνδρες. Ανάλογες μειώσεις παρουσιάζονται και στις γεννήσεις παιδιών ενώ εμφανίζονται σε πολλές χώρες της Ευρώπης διάφορες απόψεις σχετικά με τον γάμο και την τεκνοποίηση. Μέσα από διάφορες έρευνες λοιπόν παρουσιάζονται οι απόψεις όλων των ευρωπαϊκών λαών σχετικά με αυτό το θέμα. Όλοι οι Ευρωπαίοι, με εξαίρεση τους Έλληνες και τους Πορτογάλους, δεν θεωρούν απαραίτητη προϋπόθεση της τεκνοποίησης τον γάμο (Χατζηχρήστου, 1999).

Κοινή είναι και η άποψη όλων των ευρωπαϊκών κρατών ότι η νόμιμη λύση ενός αποτυχημένου γάμου είναι το διαζύγιο. Σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 σημειώνεται αύξηση του αριθμού των διαζυγίων. Η αύξηση αυτή γίνεται πολύ σημαντική κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 στα τέλη της οποίας παρατηρείται μία σχετική μείωση τους που όμως προέρχεται από την παράλληλη μείωση των γάμων την ίδια περίοδο.

Το 1994 η Μεγάλη Βρετανία φαίνεται από έρευνες να έχει τον υψηλότερο δείκτη διαζυγίων σε σύγκριση με τα υπόλοιπα κράτη της Ευρώπης και να την ακολουθούν με μικρή σχετικά διαφορά η Φινλανδία, η Δανία, η Σουηδία, η Νορβηγία, η Ολλανδία και το Βέλγιο. Η Ελλάδα και η Ιταλία παρουσιάζουν το χαμηλότερο δείκτη διαζυγίων ανάμεσα στα κράτη της Ευρώπης (Χατζηχρήστου, 1999).

Όπως αναφέρθηκε η Αγγλία και η Ουαλία σημειώνουν έναν από τους μεγαλύτερους δείκτες διαζυγίων -τον μεγαλύτερο από έρευνα του 1994 στην Ευρώπη. Μέσα από μελέτες λοιπόν και έρευνες που έγιναν εκεί κατά καιρούς για το θέμα αυτό παρατηρήθηκαν τα εξής:

- ✓ Τέσσερις από τους δέκα γάμους κάθε χρόνο καταλήγουν στο διαζύγιο.
- ✓ Το 55% των ζευγαριών, που χωρίζουν, έχουν παιδιά κάτω των 16 ετών.
- ✓ Περίπου το 28% των παιδιών κάτω των 16 ετών θα έχουν χωρισμένους γονείς.
- ✓ Περίπου ένα στα πέντε παιδιά στο Ηνωμένο Βασίλειο έχει χωρισμένους γονείς και ζει είτε με τον ένα γονιό του είτε σε θετή οικογένεια (Walker, 1998).

Στη Μεγάλη Βρετανία, όπως και σε άλλες χώρες, διαπιστώθηκε ότι σημαντικό ρόλο για τη διαμόρφωση των ποσοστών αυτών παίζει και το κοινωνικό, μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο των ανθρώπων που εμπλέκονται σ' αυτή τη διαδικασία (Gibson, 1974).

Υψηλός είναι ο δείκτης διαζυγίων και στην Κύπρο. Έχει διαπιστωθεί ότι κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1974-1994, ο αριθμός τους έχει τριπλασιασθεί και τα ποσοστά που παρουσιάζει η Κύπρος για το διαζύγιο φαίνονται σαφώς υψηλότερα από τα αντίστοιχα της Ελλάδας. Στην Κύπρο φαίνεται να παίζει σπουδαίο ρόλο πέρα από το οικονομικό, κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο και η περιοχή στην οποία ζουν οι άνθρωποι, αν δηλαδή αυτή είναι αγροτική ή αστική. Η συχνότητα διαζυγίου στις αστικές περιοχές της Κύπρου είναι μεγαλύτερη από τη συχνότητά τους στις αγροτικές περιοχές (Χατζηβασίλης, 1997).

Όσον αφορά την Κύπρο διαπιστώθηκε, τέλος, ότι το 60% των παιδιών των οποίων οι γονείς χωρίζουν είναι κάτω των 10 ετών (Παπαονησιφόρου, 1995, όπως αναφέρεται από τον Χατζηβασίλη, 1997).

Πρέπει τέλος να αναφερθεί ότι γενικότερα για την Ευρώπη υπολογίζεται σύμφωνα ότι περίπου 150.000 παιδιά κάθε χρόνο επηρεάζονται από το διαζύγιο των γονέων τους (Doeck, 1998).

Τα αντίστοιχα στοιχεία που αφορούν την Ελλάδα θα παρουσιαστούν πιο κάτω.

1β. ΗΝΩΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ

Οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής παρουσιάζουν, σύμφωνα με όλες τις έρευνες που έχουν γίνει για το θέμα αυτό το υψηλότερο ποσοστό διαζυγίων από οποιαδήποτε άλλη χώρα. Ο ρυθμός των διαζυγίων έχει αυξηθεί κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα και έχει φτάσει στο υψηλότερο σημείο κατά τη δεκαετία του 1970 (Patten, 1999).

Ενώ λοιπόν το 1960 το ποσοστό των διαζυγίων ήταν 9%, τη δεκαετία 1970-1981 υπερδιπλασιάστηκε ενώ από το 1960 μέχρι και το 1981 το ποσοστό των διαζυγίων υπερτριπλασιάστηκε. Το 1982 ήταν η πρώτη χρονιά κατά την οποία ο αριθμός των διαζυγίων μειώθηκε. Παρόλα αυτά τα παιδιά που βιώνουν το διαζύγιο και τις επιπτώσεις του στις Η.Π.Α. είναι πολλά (Kurdek, 1986).

Στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής η αύξηση του αριθμού των διαζυγίων ήταν πολύ μεγαλύτερη σε σύγκριση με τα ευρωπαϊκά κράτη όπως και ο ίδιος ο αριθμός τους.

Ο ρυθμός των διαζυγίων στις Η.Π.Α. διαφοροποιείται ανάλογα με την εθνική και φυλετική ομάδα. Έτσι, τα περισσότερα από τα διαζύγια παρατηρούνται στους αφρικανο-αμερικανικής καταγωγής ανθρώπους. Ακολουθούν οι ομάδες των αμερικανο-ινδιάνικης, λατινο-αμερικάνικης, ευρωπαϊκής και ασιατικής καταγωγής ανθρώπων (Bianchi, 1995. Laosa, 1988). Το 1970, στο 68% των αφρικανο-αμερικάνικης καταγωγής οικογενειών ήταν παρόντες και οι δύο σύζυγοι. Αυτός ο αριθμός μειώθηκε το 1990 στο 50%. Πρόκειται για σημαντική μείωση της τάξεως των 18 ποσοστιαίων μονάδων μέσα σε μία εικοσαετία (Lawson & Sharpe, 2000).

Επίσης εξίσου σημαντικό ρόλο στο ρυθμό των διαζυγίων στην ίδια χώρα παίζει και το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο των ανθρώπων. Η μικρή ηλικία γάμου, το χαμηλό μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο, η ζωή σε αστικές περιοχές όπως και το αυξημένο εισόδημα της γυναίκας συμβάλλουν στην αύξηση των πιθανοτήτων διαζυγίου (Goode, 1993).

Πάνω από ένα εκατομμύριο παιδιά αντιμετωπίζουν κάθε χρόνο στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής το διαζύγιο των γονέων (Cherlin, 1992).

Έχει διαπιστωθεί από διάφορες έρευνες ότι το 50-60% των παιδιών στην Αμερική βιώνουν μέχρι και την ενηλικίωσή τους το γονεϊκό χωρισμό. Πολλές φορές δε ακόμη και το διαζύγιο του δεύτερου γάμου του γονέα με τον οποίο ζουν (Bumpass, 1984. Dornbusch, Carlsmith, Bushwall, Ritter, Leiderman, Hastorf & Gross, 1985. Furstenberg & Cherlin, 1991).

Με βάση άλλες έρευνες έχει υπολογιστεί ότι το 39% των παιδιών από 11 μέχρι και 16 έχουν βιώσει ήδη τη διάλυση του γάμου των γονέων τους και ανάλογο ποσοστό παιδιών όλων των φυλών πρόκειται να το βιώσει μέχρι και τα 15 του (Furstenberg, Nord, Peterson & Zill, 1983).

1γ. ΕΛΛΑΔΑ

Και στην Ελλάδα ο ρυθμός των διαζυγίων παρουσιάζει ραγδαία αύξηση όσο περνούν τα χρόνια. Ενώ λοιπόν το ποσοστό των διαζυγίων το 1961 ήταν μόλις 3,95% με συνεχείς και ραγδαίες αυξήσεις έφτασε το 1995 στο 17,2%. Η μεγάλη αύξηση των διαζυγίων στη χώρα μας παρουσιάστηκε τη δεκαετία του 1980.

Το φαινόμενο αυτό θα μπορούσε με μία πρώτη ματιά να συνδεθεί απόλυτα με την εφαρμογή του «αυτόματου διαζυγίου» το 1980 και την ισχύ του νέου Οικογενειακού Δικαίου το 1984 που «διευκόλυνε» όλους όσους επιθυμούσαν διαζύγιο αφού τους έδινε και τη δυνατότητα του συναινετικού διαζυγίου. Παρά λοιπόν του ότι συνδέεται κατά κάποιο τρόπο η αύξηση των διαζυγίων με τις αλλαγές αυτές δεν μπορούμε να πούμε ότι καλύπτουν αιτιολογικά

την αύξηση αυτή και αυτό γιατί η αύξηση στο φαινόμενο του διαζυγίου παρατηρήθηκε και σε χώρες οι οποίες δεν υπέστησαν κανενός είδους αλλαγές του Οικογενειακού τους Δικαίου (Χατζηχρήστου, 1999).

18. ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ

Υψηλός δείκτης διαζυγίου παρατηρείται και στα κράτη της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Ρώσοι ερευνητές παρατήρησαν τα τελευταία χρόνια αύξηση του αριθμού των διαζυγίων και ταυτόχρονη μείωση των γάμων παρόμοια με τις χώρες της Δύσης (Goode, 1993).

Το φαινόμενο της αύξησης των διαζυγίων άγγιξε και τις πρώην ανατολικές χώρες, την Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία. Ακολουθούν με αυξημένα ποσοστά σε σύγκριση με τα ανάλογα ποσοστά τους παλαιότερων ετών η Βουλγαρία και η Γιουγκοσλαβία (Goode, 1993).

Μεγάλη αύξηση της συχνότητας των διαζυγίων έχει παρατηρηθεί στον Καναδά και την Αυστραλία. Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1950-1990 ο δείκτης διαζυγίου έχει δεκαπλασιαστεί στον Καναδά, ενώ έχει τριπλασιαστεί στην Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία.

Έχει υπολογιστεί ότι περισσότερα από τα μισά ζευγάρια που χωρίζουν στον Καναδά, τη Νέα Ζηλανδία και την Αυστραλία έχουν ένα ή περισσότερα παιδιά (Goode, 1993).

Από τα λίγα και ενδεικτικά αυτά δημογραφικά στοιχεία που παρουσιάστηκαν σχετικά με το διαζύγιο διαπιστώνουμε ότι οι ρυθμοί του έχουν αυξηθεί κατά πολύ και ότι το πρόβλημα μπορεί να θεωρηθεί κοινό για όλες τις αναπτυγμένες χώρες. Η μόνη, ίσως, αναπτυγμένη χώρα που δεν έχει κλονιστεί από το ραγδαία αυξανόμενο αυτό φαινόμενο είναι η Ιαπωνία.

2. ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ

✓ Σε δημόσιες και επιστημονικές συζητήσεις διαπιστώθηκε ότι ο πανάρχαιος στην ανθρώπινη ιστορία και θεμελιακός θεσμός της οικογένειας περνάει στα χρόνια μας μια βαθιά κρίση, που γίνεται αισθητή όχι μόνο στις τεχνολογικά προχωρημένες χώρες του κόσμου, αλλά και εδώ, στον τόπο μας, και κατά κύριο λόγο στα μεγάλα αστικά κέντρα.✓

Η συνεχής αύξηση των διαζυγίων αποτελεί ένα σύμπτωμα της κρίσης αυτής. Η συχνότητα του συμπτώματος αυτού διαφέρει φυσικά από χώρα σε χώρα και από περιοχή σε περιοχή αλλά είναι γενικά αποδεκτό ότι αυτό το σύμπτωμα της κρίσης του θεσμού της οικογένειας γίνεται περισσότερο αισθητό στις αστικές περιοχές. Η κρίση αυτή που πέρασε και περνάει η οικογένεια είναι φυσικό να προκάλεσε κάποιες αλλαγές και στη δομή της.

Παλαιότερα, πολύ συχνά μιλούσαμε για οικογένειες τριών και τεσσάρων γενεών. Σιγά-σιγά και καθώς τα χρόνια περνούσαν η οικογένεια μ' αυτή τη μορφή χάθηκε και την αντικατέστησε η πυρηνική οικογένεια που αποτελείται από τους γονείς και το/ τα παιδί/ παιδιά τους. Η ραγδαία αύξηση όμως των διαζυγίων έκανε και αυτήν την πυρηνική οικογένεια να μικρύνει. Σήμερα, λοιπόν, εξαιτίας των τόσο πολλών διαζυγίων συναντούμε πολύ συχνά και έναν άλλο τύπο οικογένειας, τη μονογονεϊκή οικογένεια.

Συνέπεια της αύξησης λοιπόν των διαζυγίων είναι και η αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών που σύμφωνα με τον Roll (1992) είναι οικογένειες που αποτελούνται από ένα μόνο γονέα και ένα τουλάχιστον ανήλικο παιδί. Στις μονογονεϊκές οικογένειες περιλαμβάνονται γονείς που έχουν χωρίσει, που δεν έχουν καν παντρευτεί ή που έχουν χάσει τον/ την σύντροφό τους από θάνατο. Έχει υπολογιστεί όμως από διάφορες έρευνες που έχουν γίνει κατά καιρούς ότι οι 9 από τις 10 μονογονεϊκές οικογένειες είναι αποτέλεσμα κάποιου διαζυγίου. Πολύ μικρότερα είναι τα ποσοστά άλλων δύο μορφών μονογονεϊκών οικογενειών (Furstenberg, Nord, Peterson & Zill, 1983).

Οι περισσότερες από αυτές τις οικογένειες έχουν συνήθως επικεφαλής γονέα τη μητέρα. Φυσικά, δεν αποκλείεται να αποτελείται μία τέτοιου είδους μονογονεϊκή οικογένεια από τα παιδιά και τον πατέρα απλά αυτό θεωρείται λιγότερο σύνηθες.

Οι πολλοί ορισμοί που έχουν δοθεί από διάφορους ερευνητές και ειδικούς για τον όρο «μονογονεϊκή οικογένεια» καθιστά δύσκολο να κάνουμε μία συγκριτική μελέτη είτε αυτό αφορά την Ελλάδα είτε και άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Χατζηχρήστου, 1999).

Παρά τις όποιες δυσκολίες όμως ο Roll υπολόγισε τον αριθμό των μονογονεϊκών οικογενειών στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Από την έρευνα του αυτή βρέθηκε ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής έχουν το μεγαλύτερο ποσοστό μονογονεϊκών οικογενειών και ακολουθεί η Σουηδία. Το 85% των παιδιών των μονογονεϊκών οικογενειών μένει με τη μητέρα του μισές από τις οποίες είναι διαζευγμένες. Οι υπόλοιπες είναι μητέρες που έχουν χάσει το σύζυγό τους και μητέρες που δεν έχουν παντρευτεί (Roll, 1992).

Έχει επίσης παρατηρηθεί ότι 1 από τις 6 οικογένειες στην πρώην Σοβιετική Ένωση είναι μονογονεϊκή με επικεφαλής τη μητέρα, η οποία μπορεί να είναι ανύπαντρη, διαζευγμένη ή χήρα (Moskoff, 1983).

Η απογραφή του 1991 στην Ελλάδα έδειξε ότι στη χώρα μας υπάρχουν 193.000 μονογονεϊκές οικογένειες. Οι 155.000 από αυτές αποτελούνται από τη μητέρα και τα παιδιά της και οι υπόλοιπες 38.000 έχουν ως επικεφαλής γονέα τον πατέρα (Κομπότη, 1998). Σύμφωνα με την Έρευνα για το Εργατικό Δυναμικό στην Ελλάδα οι μονογονεϊκές οικογένειες αποτελούν το 5% των οικογενειών. Πρόκειται για το χαμηλότερο ποσοστό στην Ευρώπη. Το 4% αυτών των οικογενειών αποτελείται από τη μητέρα και τα παιδιά.

Αν και η πλειοψηφία, όπως ήδη έχει αναφερθεί, των μονογονεϊκών οικογενειών έχει επικεφαλής τη μητέρα το ποσοστό των πατέρων που ζει με τα παιδιά έχει αυξηθεί από 7% σε 16% τις τελευταίες δύο δεκαετίες (Roll, 1992).

Οι μονογονεϊκές οικογένειες και κυρίως αυτές που αποτελούνται από τη μητέρα και τα παιδιά της είναι από τις φτωχότερες και μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες. Αυτό ισχύει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο ποσοστό και στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό. Πολυάριθμες εκθέσεις έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι μονογονεϊκές οικογένειες με επικεφαλής τη μητέρα διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο να ζήσουν κάτω από το όριο της φτώχειας σε σύγκριση με τις μονογονεϊκές οικογένειες με επικεφαλής τον πατέρα ή τις «κανονικές» οικογένειες με τους δύο γονείς (Roll, 1992).

Φυσικά οι μητέρες αυτές αναγκάζονται όλες να εργαστούν για να μπορέσουν να επιβιώσουν αλλά και πάλι αυτό είναι δύσκολο και τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν πολύ μεγάλα. Οι μητέρες που ζουν μόνες με τα παιδιά τους εργάζονται με πλήρη απασχόληση αλλά η ανεργία στις μόνες μητέρες παρουσιάζεται μέσα από διάφορες έρευνες πολύ μεγάλη.

Οι μόνες μητέρες έχουν συνήθως χαμηλότερα εισοδήματα από τους συζύγους τους καθώς επίσης και πιο πολλά έξοδα αφού έχουν αναλάβει την επιμέλεια των παιδιών και επομένως τα περισσότερα -αν όχι όλα- από τα καθημερινά τους έξοδα. Παράλληλα ακριβώς επειδή έχουν αναλάβει τη φροντίδα των παιδιών αυτό τις εμποδίζει να εργάζονται πάρα πολλές ώρες ώστε να αυξήσουν τα έσοδά τους αφού τα παιδιά έχουν ανάγκη από την παρουσία και τη φροντίδα τους (Duncan & Hoffman, 1985).

Οι οικονομικές αυτές δυσκολίες των μόνων μητέρων εκτός από την ανεργία και την έλλειψη δυνατότητας να εργαστούν πολλές ώρες ώστε να αυξηθεί το ωρομίσθιο προέρχονται κάποιες φορές και από την απροθυμία των πατέρων να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους και να πληρώσουν τη διατροφή που έχει οριστεί για τα παιδιά.

Τα αυξημένα λοιπόν έξοδα, η άρνηση των πρώην συζύγων να καλύψουν τη διατροφή των παιδιών τους αλλά και οι όποιες διακρίσεις υπάρχουν σε βάρος των γυναικών στον τομέα της εργασίας δυσχεραίνουν όλο και περισσότερο την οικονομική

κατάσταση των μονογονεϊκών αυτών οικογενειών στις οποίες οι μητέρες είναι επικεφαλής (Schorr & Moen, 1979).

Φυσικά ευθύνη για την άσχημη οικονομική κατάσταση των οικογενειών αυτών έχουν και τα κράτη τα οποία δεν φροντίζουν με επιδόματα μέσω αντίστοιχων προγραμμάτων να στηρίξουν τις οικογένειες αυτές (Garfinkel & McLanahan, 1986).

2α. ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

Οι μονογονεϊκές οικογένειες είναι μία από τις κατηγορίες πληθυσμού η οποία είναι ευάλωτη στον κοινωνικό αποκλεισμό. Αυτό ισχύει κυρίως στις ευρωπαϊκές χώρες. Παρά το γεγονός ότι οι αρνητικές στάσεις απέναντι στο διαζύγιο ολοένα και μειώνονται το κοινωνικό στίγμα απέναντι στις μονογονεϊκές οικογένειες διατηρείται (Porenoe, 1988).

Μεγάλο ποσοστό των μόνων γονιών στην Ευρώπη αντιμετωπίζει διάφορα προβλήματα. Πέρα από το ότι βρίσκονται στις χαμηλότερες εισοδηματικές κλίμακες και αντιμετωπίζουν στην πλειοψηφία τους πολλά οικονομικά προβλήματα ένα σημαντικό ποσοστό των οικογενειών αυτών είναι λιγότερο ενσωματωμένο στον κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό περίγυρο απ' ότι ο γενικός πληθυσμός (Κομπότη, 1998).

Ακόμη και οι ίδιοι οι συγγενείς και οι στενοί φίλοι των μόνων αυτών μητέρων παρά του ότι τις στηρίζουν και συναισθηματικά αλλά κάποιες φορές και υλικά εντούτοις, τείνουν πολλές φορές να είναι κριτικοί στην κατάσταση που περνούν αυτές οι γυναίκες. Γι' αυτό το λόγο και οι γυναίκες αυτές με τη σειρά τους έχουν την τάση να απομονώνονται κυρίως τον πρώτο χρόνο μετά από το διαζύγιο, όταν δηλαδή όλα είναι ακόμα πολύ νωπά (Χατζηχρήστου, 1999).

Έχει παρατηρηθεί από την άλλη ότι οι μόνες μητέρες διατηρούν τις παλιές φιλίες τους παρά τα μικρά αυτά προβλήματα και καθώς περνά ο καιρός προσπαθούν να δημιουργήσουν νέες φιλίες και γνωριμίες. Αυτό που τις δυσκολεύει βέβαια να διατηρήσουν αυτές τις νέες φιλίες είναι ο υπερβολικός φόρτος

εργασίας που έχουν για να ανταποκριθούν στα έξοδά τους αλλά και κάποιες συντηρητικές αντιλήψεις ότι οι χωρισμένες γυναίκες μπορεί να αποβούν «επικίνδυνες» για τα παντρεμένα ζευγάρια τα οποία συναναστρέφονται (Goetting, 1981).

Παρά το γεγονός ότι το διαζύγιο μπαίνει όλο και περισσότερο στη ζωή μας και σιγά-σιγά εξοικειωνόμαστε πιο πολύ με αυτό οι μονογονεϊκές οικογένειες και κυρίως αυτές στις οποίες ο μόνος-γονιός είναι η μητέρα φέρουν επάνω τους ένα κοινωνικό στίγμα και επικρατεί απέναντί τους κάποιος κοινωνικός αποκλεισμός.

Τα τελευταία χρόνια, σχετικές μελέτες σε διεθνή κλίμακα έδειξαν ότι τα οικονομικά μέτρα στήριξης και τα επιδόματα για την αντιμετώπιση των κοινωνικό-οικονομικών δυσκολιών των μονογονεϊκών οικογενειών δεν επαρκούν, και ότι είναι απαραίτητη η λήψη μέτρων για την πλήρη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και για την παροχή ποικίλων υπηρεσιών προκειμένου να αποτραπεί ο κίνδυνος της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού (Goode, 1993).

Οι επιστήμονες που ασχολούνται με τον κοινωνικό αποκλεισμό προτείνουν μία Συνθήκη πάνω στα κοινωνικά δικαιώματα που θα πρέπει να περιλαμβάνει:

- ✓ Το δικαίωμα στην οικογενειακή ζωή και στην επιλογή των σχέσεων
- ✓ Το δικαίωμα στην προσωπική ολοκλήρωση κατόπιν προσωπικής επιλογής
- ✓ Το δικαίωμα στην κατοικία
- ✓ Το δικαίωμα στην εκπαίδευση
- ✓ Το δικαίωμα στην υγεία
- ✓ Δικαιώματα των παιδιών και των νέων να αντιμετωπίζονται ως πολίτες και οι επιθυμίες τους να εισακούγονται και να υπολογίζονται.

Θα πρέπει λοιπόν να πάψει η όποια περιθωριοποίηση «σκεπάζει» αυτές τις οικογένειες και να μεριμνήσει η πολιτεία ώστε να μπορούν αυτοί οι άνθρωποι να ζήσουν χωρίς κοινωνικό στίγμα και με αξιοπρέπεια (Κομπότη, 1998).

Σημαντικά δίκτυα αλληλοϋποστήριξης και βοήθειας αλλά και φορείς πίεσης για λήψη κοινωνικών μέτρων αποτελούν και οι διάφοροι σύλλογοι (μόνων-γονέων, μονογονεϊκών οικογενειών) που έχουν ιδρυθεί και λειτουργούν τα τελευταία χρόνια δειλά σε πολλές χώρες, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας.

Εξάλλου η επιλογή της μορφής της οικογένειας στην οποία θα ζήσει ένας άνθρωπος είναι αναφαίρετο δικαίωμά του και η κοινωνία πρέπει να του παρέχει αυτό το δικαίωμα. Η στέρηση του δικαιώματος αυτού εμπεριέχει στοιχεία κοινωνικού αποκλεισμού. Στόχος λοιπόν κάθε κοινωνίας θα πρέπει να είναι η εξασφάλιση του δικαιώματος να μπορεί να ζήσει ο καθένας στην οικογένεια που επιθυμεί έχοντας όλα όσα δικαιούται σαν πολίτης ίσος με όλους και με αξιοπρέπεια.

3. ΔΙΑΖΥΓΙΟ ΚΑΙ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Ο Αστικός Κώδικας αναφέρει κάποιους λόγους οι οποίοι αν ισχύουν τότε ο κάθε ένας από τους δύο συζύγους έχει το δικαίωμα να ζητήσει διαζύγιο.

Ένας πρώτος λόγος είναι ο ισχυρός κλονισμός του γάμου. Ο ισχυρισμός κάποιου για κλονισμό του γάμου του δίνει το δικαίωμα να ζητήσει διαζύγιο. Ο κλονισμός αυτός μπορεί να έχει προκληθεί από μοιχεία, από διγαμία ή ακόμη και από εγκατάλειψη. Επίσης κλονισμένος θεωρείται και ο γάμος κατά τον οποίο οι δύο σύζυγοι βρίσκονται σε διάσταση για τέσσερα ολόκληρα χρόνια. Φυσικά λόγο διαζυγίου αποτελεί για τον Αστικό Κώδικα και η αφάνεια του ενός συζύγου, η περίπτωση δηλαδή που ένας εκ των δύο συζύγων εξαφανιστεί και δεν δώσει σημεία ζωής στον σύζυγό του (Χατζηχρήστου, 1999).

Ένα διαζύγιο δεν είναι απόλυτο ότι αποτελεί επιθυμία μόνο του ενός συζύγου. Το διαζύγιο μπορεί να είναι σε κάποιες περιπτώσεις και κοινή απόφαση και των δύο συζύγων. Σ' αυτή την περίπτωση μιλάμε για το συναινετικό διαζύγιο. Απαραίτητη προϋπόθεση για ένα συναινετικό διαζύγιο είναι η συμφωνία και των δύο συζύγων και η κοινή τους απόφαση να διακόψουν το γάμο τους. Η συμφωνία αυτή θα πρέπει να δηλωθεί στο δικαστήριο, σε δύο συνεδριάσεις που θα απέχουν μεταξύ τους έξι τουλάχιστον μήνες. Αν και στις δύο αυτές συνεδριάσεις εξακολουθούν να επιθυμούν και οι δύο σύζυγοι το διαζύγιό τους τότε η διαδικασία μπορεί να προχωρήσει ώστε να βγει το συναινετικό διαζύγιο.

Απαραίτητη προϋπόθεση για να βγει ένα συναινετικό διαζύγιο είναι και ο ένας χρόνος διάρκειάς του. Θεωρείται ότι ο γάμος πρέπει να έχει δοκιμαστεί και κρίνεται απαραίτητο να έχει διαρκέσει τουλάχιστον ένα χρόνο.

Όταν μιλάμε για συναινετικό διαζύγιο και συμφωνία των δύο συζύγων εννοούμε συμφωνία σε όλα τα θέματα που έχουν να κάνουν μ' αυτό το γάμο. Είτε πρόκειται δηλαδή για την κοινή απόφαση να χωρίσουν, είτε για το πώς θα μοιράσουν τα

περιουσιακά τους στοιχεία, κινητά και ακίνητα, είτε για το σημαντικό θέμα της επιμέλειας των ανήλικων παιδιών.

Δυστυχώς όμως το συναινετικό διαζύγιο με όλα αυτά τα χαρακτηριστικά που περιγράφηκαν παραπάνω δεν συνηθίζεται και συνήθως «δίνει» τη θέση του στο διαζύγιο με αντιδικία. Εδώ την απόφαση για χωρισμό την παίρνει ο ένας από τους δύο συζύγους όταν θεωρήσει ότι έχουν συμβεί γεγονότα που έχουν κλονίσει τον γάμο και δεν μπορεί να συνεχιστεί άλλο. (Οι λόγοι διαζυγίου αναφέρθηκαν παραπάνω). Σ' αυτές τις περιπτώσεις συνήθως το διαζύγιο ζητάει ο σύζυγος εις βάρος του οποίου έχουν συμβεί αυτά τα γεγονότα. Για παράδειγμα, θα ζητήσει διαζύγιο κάποιος ο οποίος έχει υποστεί τη μοιχεία του συζύγου του ή έχει εγκαταλειφθεί από αυτόν χωρίς λόγο και προειδοποίηση (Κοτζάμπαση, 1994).

Η πλειοψηφία των περιπτώσεων των διαζυγίων «πηγαίνουν» στο δικαστήριο όπου και λύνονται όλα τα θέματα που αφορούν ένα γάμο. Το δικαστήριο τις περισσότερες φορές αναλαμβάνει να λύσει και το θέμα της επιμέλειας των ανήλικων παιδιών του ζευγαριού που βρίσκεται υπό διάλυση.

4. ΔΙΑΖΥΓΙΟ ΚΑΙ ΓΟΝΙΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ

Η γονική μέριμνα περιλαμβάνει την επιμέλεια του ανήλικου παιδιού, την διοίκηση της περιουσίας του και την εκπροσώπηση του στο δικαστήριο, αν προκύψει μία τέτοια ανάγκη. Η γονική μέριμνα του ανήλικου θεωρείται ταυτόχρονα υποχρέωση και δικαίωμα του γονιού.

Η επιμέλεια του παιδιού, που αποτελεί και το σημαντικότερο κομμάτι της γονικής μέριμνας, περιλαμβάνει την ανατροφή του, την επίβλεψή του, την εκπαίδευσή του, τον προσδιορισμό του τόπου κατοικίας του, τη φροντίδα για την τροφή του, το ντύσιμό του και την υγεία του καθώς και την ονοματοδοσία του, τη θρησκευτική του διαπαιδαγώγηση και τη λήψη σωφρονιστικών μέτρων απέναντι του (Χατζηχρήστου, 1999).

Συνήθως το θέμα άσκησης της γονικής μέριμνας ανατίθεται στη δικαιοδοσία του δικαστηρίου. Το καλύτερο φυσικά για όλους θα ήταν η υπόθεση αυτή να μην φτάνει στα δικαστήρια αλλά δυστυχώς στις μέρες μας αυτό φαίνεται λίγο ουτοπικό αφού οι περισσότερες από αυτές τις υποθέσεις καταλήγουν εκεί.

Σημαντικό είναι να σημειωθεί ότι, πρόσφατα, με το Ν.2447/96 ορίστηκε ότι η εκδίκαση όλων των υποθέσεων Οικογενειακού Δικαίου γίνεται από ειδικό τμήμα και δικαστές με εμπειρία και εξειδίκευση σε τέτοιου είδους θέματα. Στον ίδιο νόμο περιλαμβάνεται επίσης η ίδρυση Κοινωνικής Υπηρεσίας σε κάθε Πρωτοδικείο, η οποία θα λειτουργεί ως αυτοτελής και αποκεντρωτική υπηρεσία και θα στελεχώνεται από επιστήμονες διάφορων σχετικών κλάδων. Η συνεργασία αυτή είναι απαραίτητη και ωφέλιμη έτσι ώστε να διασφαλίζεται το συμφέρον του παιδιού στη ρύθμιση της άσκησης της γονικής μέριμνας και στη διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων.

Το δικαστήριο με μοναδικό γνώμονα λοιπόν το συμφέρον του παιδιού αποφασίζει για τον τρόπο που θα ασκηθεί η επιμέλεια του παιδιού από τους γονείς του μετά από ένα διαζύγιο. Το φύλο, η ηλικία, η ιθαγένεια, η περιουσία, οι πολιτικές πεποιθήσεις, η θρησκεία, η γλώσσα και άλλες παρόμοιες διακρίσεις που, εκτός

από το ότι θεωρούνται αντισυνταγματικές δεν ασκούν ιδιαίτερη επίδραση στο παιδί και στη ζωή του, δεν επηρεάζουν την απόφαση του δικαστηρίου όσον αφορά την επιμέλεια του παιδιού μετά το διαζύγιο.

Από την άλλη παράγοντες που μπορεί να επηρεάσουν το δικαστήριο για να πάρει τελικά την απόφαση σχετικά με το ποιος θα έχει τη γονική μέριμνα του παιδιού είναι οι κοινές αποφάσεις των ίδιων των γονιών γι' αυτό το θέμα καθώς και οι σχέσεις του παιδιού με τους γονείς ή τα αδέλφια, αν υπάρχουν.

Άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν την δικαστική απόφαση είναι η ικανότητα του γονιού να ανταποκριθεί στις ανάγκες του παιδιού, να βεβαιώσει ότι το παιδί δεν θα εκτεθεί στη βία ή στην κακοποίηση, οι προτιμήσεις του ίδιου του παιδιού -εφόσον βρίσκεται σε ηλικία που αρμόζει να τις εκφράσει- και η σταθερότητα του σπιτιού στο οποίο πρόκειται να μείνει το παιδί (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, 1994).

Οι μητέρες θεωρούνται συχνότερα ως πιο κατάλληλες να αντιμετωπίσουν και να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες των παιδιών τους και αυτό αποδεικνύεται με το ότι δίνεται η πρωταρχική φυσική και νομική επιμέλεια στα ευαίσθητα παιδικά χρόνια στις μητέρες (Maccoby & Mnookin, 1992. Warshak, 1996).

Τα προσωπικά χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την παραδοσιακή μητέρα συμφωνούν περισσότερο με την παροχή φροντίδας στο παιδί από τα χαρακτηριστικά του παραδοσιακού πατέρα (Silverstein, 1996).

Ένας άλλος λόγος για τον οποίο συνήθως η επιμέλεια δίνεται στη μητέρα είναι ότι η μητέρα ήταν ούτως ή αλλιώς το πρόσωπο που φρόντιζε το παιδί καθημερινά ακόμη και όταν έμενε στο ίδιο σπίτι και με τους δύο γονείς (Biernat & Wortman, 1991. Hochschild, 1989).

Φυσικά αυτό δε σημαίνει ούτε ότι ο πατέρας δεν είναι ικανός να μεγαλώσει σωστά το παιδί του, αν είναι ο «μόνος-γονιός» σε μία μονογονεϊκή οικογένεια, ούτε ότι το παιδί έχει ανάγκη μόνο από την παρουσία της μητέρας. Αντίθετα η παρουσία του πατέρα

βοηθάει κατά πολύ και ασκεί θετικές επιρροές στην ανάπτυξη του παιδιού.

Υπάρχουν τέσσερις τρόποι ανάθεσης της γονικής μέριμνας του παιδιού από το δικαστήριο. Το συνηθέστερο είναι η άσκηση της γονικής μέριμνας να αποδίδεται στον ένα από τους δύο γονείς. Η αποκλειστική επιμέλεια, όπως λέγεται, είναι και το καλύτερο για ένα παιδί. Σ' αυτήν την περίπτωση ο ένας γονιός, αυτός στον οποίο ανατίθεται η επιμέλεια, μένει με το παιδί, αποφασίζει γι' αυτό και γενικότερα έχει την ευθύνη του. Ο άλλος γονέας από την άλλη διατηρεί το δικαίωμα να επισκέπτεται το παιδί του κάτι που κανονίζεται και αυτό από το δικαστήριο.

Το πρόγραμμα επισκέψεων μπορεί να καθοριστεί και από τους ίδιους τους γονείς. Αν το δικαστήριο κρίνει ότι ο γονιός που διατηρεί το δικαίωμα επισκέψεων μπορεί να είναι επικίνδυνος γι το παιδί τότε μπορεί από τη μεριά του να ορίσει ένα τρίτο πρόσωπο το οποίο θα παραβρίσκεται στις συναντήσεις αυτές.

Ο δεύτερος τρόπος άσκησης γονικής μέριμνας είναι και ο πιο σπάνιος. Πρόκειται για την από κοινού επιμέλεια. Εδώ και οι δύο γονείς φέρουν ευθύνη για το παιδί, αποφασίζουν γι' αυτό και γενικότερα μοιράζονται εξίσου οποιοδήποτε θέμα έχει να κάνει με αυτό.

Η κατανομή της επιμέλειας από τους γονείς είναι τρόπος άσκησης γονικής μέριμνας καθόλου ωφέλιμος για τα παιδιά. Αυτό μπορεί να γίνει με δύο τρόπους. Είτε με το να μοιραστούν οι γονείς τις αρμοδιότητες και να ασχολείται ο καθένας με συγκεκριμένα θέματα που αφορούν το παιδί είτε από την άλλη να ασχολείται ο κάθε γονιός με κάθε θέμα που αφορά το παιδί για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Για παράδειγμα, να ορίσουν οι γονείς ότι ένα εξάμηνο θα αναλαμβάνει ο ένας από τους δύο ολοκληρωτικά το παιδί και ένα εξάμηνο ο άλλος. Αυτό φυσικά δεν είναι καθόλου καλό για το παιδί αφού δεν ζει σε σταθερό περιβάλλον αλλά ο τρόπος ζωής του αλλάζει συνεχώς.

Ένας τελευταίος τρόπος άσκησης γονικής μέριμνας είναι η ανάθεση του παιδιού σε ένα τρίτο πρόσωπο από το δικαστήριο σε περίπτωση που αυτό κρίνει ότι οι δύο γονείς δεν είναι άξιοι και

κατάλληλοι να αναλάβουν το παιδί τους (Gale Encyclopedia of Childhood and Adolescence).

Από τη στιγμή που το δικαστήριο αποφασίσει για το θέμα της γονικής μέριμνας η απόφαση αυτή μπορεί να αλλάξει αν αυτό αποτελέσει αίτημα ενός από τους γονείς. Παράγοντες στους οποίους μπορούν να βασιστούν οι τροποποιήσεις αυτές είναι η αλλαγή του τρόπου ζωής ενός γονέα, η αλλαγή πόλης κατοικίας του, ή κάποιο σοβαρό περιστατικό όπως η σύλληψη, ο θάνατος ή ακόμη και ισχυρισμοί για κακοποίηση και άσκηση βίας στο παιδί.

5. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΣΧΕΤΙΖΟΝΤΑΙ ΜΕ ΤΟ ΧΩΡΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ

Γεγονός είναι ότι ο ρυθμός των διαζυγίων έχει αυξηθεί τα τελευταία χρόνια. Παράλληλα όμως γεγονός αποτελεί και το ότι υπάρχουν κάποιοι παράγοντες που σχετίζονται με το χωρισμό και το διαζύγιο και που «βοηθούν» με τον τρόπο τους, όταν υπάρχουν, στην αύξηση της πιθανότητάς τους.

Έχουν γίνει πολλές έρευνες για το θέμα αυτό. Μία από τις σημαντικότερες από αυτές τις έρευνες είναι της White. Σύμφωνα με την White λοιπόν, οι παράγοντες αυτοί μπορούν να χωριστούν σε τρεις τομείς: τη δομή στο μακροεπίπεδο, τα δημογραφικά στοιχεία και τη λειτουργία της οικογένειας (White, 1990).

Σημαντικό παράγοντα αποτελεί η αλλαγή στη νομοθεσία σε σχέση με το διαζύγιο. Οι διάφορες αλλαγές που έχουν γίνει στη νομοθεσία για το θέμα αυτό «άνοιξαν» κατά κάποιο τρόπο το δρόμο για περισσότερα διαζύγια αφού θέματα τα οποία αποτελούσαν τροχοπέδη για κάποιους που επιθυμούσαν να πάρουν διαζύγιο με νέες νομοθετικές ρυθμίσεις έχουν τακτοποιηθεί και λυθεί (Χατζηχρήστου, 1999).

Άλλος σημαντικός παράγοντας που σχετίζεται με το χωρισμό, το διαζύγιο και την αύξησή τους είναι και οι αλλαγές της δομής της κοινωνίας. Η κοινωνία εξελίσσεται και διαφοροποιείται. Τα δύο φύλα και οι ρόλοι τους δεν είναι ίδιοι με το παρελθόν. Η νέα γυναίκα σήμερα σε αντίθεση με παλαιότερα χρόνια εργάζεται και αποτελεί ενεργό και δραστήριο μέλος της κοινωνίας. Η εργασία λοιπόν της γυναίκας εκτός σπιτιού πλέον έχει σαν συνέπεια και περισσότερες απαιτήσεις από μέρους της. Η γυναίκα σήμερα φέρνει και αυτή χρήματα στο σπίτι και αυτό της έχει δώσει τη σιγουριά να απαιτεί καλύτερη ποιότητα στη σχέση της και να έχει περισσότερες απαιτήσεις από το σύντροφό της. Μία από τις απαιτήσεις της θα μπορούσε να είναι η βοήθεια του συντρόφου της στις οικιακές εργασίες. Η άρνηση από εκείνον να τη βοηθήσει ίσως δημιουργούσε προστριβές που μακροπρόθεσμα θα μπορούσαν να οδηγήσουν στο χωρισμό και στο διαζύγιο.

Ακόμη και μόνο το γεγονός ότι η γυναίκα φέρνει χρήματα στο σπίτι θα μπορούσε να δημιουργήσει προστριβές αν αυτά είναι περισσότερα από τα χρήματα που βγάζει ο σύντροφός της και η ίδια πιο επιτυχημένη στο αντικείμενό της από εκείνον.

Οι άντρες δεν είναι έτοιμοι να δεχτούν ότι θα μπορούσε μία γυναίκα, και κυρίως η δική τους γυναίκα να βγάζει περισσότερα χρήματα από αυτούς και να είναι πιο πετυχημένη και καταξιωμένη από αυτούς (Χριστιανόπουλος, 1994). Έτσι λοιπόν, η προσπάθεια της γυναίκας από τη μία για επαγγελματική ανέλιξη και η άρνηση του άντρα από την άλλη να δεχτεί ότι μπορεί μία γυναίκα να είναι πιο πετυχημένη από αυτόν μπορεί να οδηγήσει ένα ζευγάρι σε ρήξη.

Άλλος παράγοντας που σχετίζεται με τη δομή της κοινωνίας είναι η εξάλειψη της μεγάλης οικογένειας. Οι οικογένειες είναι πλέον πολύ μικρότερες απ' ό,τι στο παρελθόν (Χριστιανόπουλος, 1994). Οι οικογένειες των τριών-τεσσάρων γενεών ανήκουν πλέον στην ιστορία. Το χαρακτηριστικό δείγμα της σημερινής οικογένειας είναι η πυρηνική οικογένεια η οποία διαμένει σε διαμέρισμα πολυκατοικίας. Αυτό αντί να αποτελεί αιτία δεσίσματος και αυξημένης συνοχής στην οικογένεια συνεπάγεται το αντίθετο. Συνεπάγεται χαλαρότητα των δεσμών και αυξημένες ελευθερίες για όλα τα μέλη χωρίς ιδιαίτερους περιορισμούς σε κάποιες περιπτώσεις. Οι ελευθερίες αυτές πέρα από τις αρκετές καλές συνέπειες έχουν και αρνητικές, όπως είναι η αύξηση του ατομικισμού πολλές φορές εις βάρος των υπολοίπων μελών της οικογένειας

Η White (1990) μελέτησε δεδομένα και αποτελέσματα ερευνών που έχουν γίνει για τους παράγοντες που σχετίζονται με το διαζύγιο και κατέληξε σε κάποια συμπεράσματα. Βρήκε λοιπόν ότι η μικρή ηλικία κατά το γάμο αυξάνει την πιθανότητα του διαζυγίου. Τις πιθανότητες διαζυγίου αυξάνει επίσης και η συγκατοίκηση του ζευγαριού πριν το γάμο. Θεωρείται δηλαδή ότι όταν προηγείται του γάμου μία απλή συγκατοίκηση αυτό μπορεί να κάνει το ζευγάρι να μην αισθανθεί μετά το γάμο την πραγματική

δέσμευση και να δει το γάμο ως μικρότερη δέσμευση απ' ότι πραγματικά είναι.

Ένα ζευγάρι είναι πιο πιθανό να οδηγηθεί στο διαζύγιο όταν παντρεύεται ύστερα από μία εγκυμοσύνη μη αναμενόμενη. Επιπλέον, ένα ζευγάρι έχει περισσότερες πιθανότητες να χωρίσει όταν αργεί να τεκνοποιήσει. Η ανυπαρξία παιδιών δηλαδή μπορεί να συσχετιστεί με το διαζύγιο (White, 1990).

Είναι αναμενόμενο να μην διαρκέσουν γάμοι που ήταν αποτέλεσμα μίας επιφανειακής και επιπόλαιης σχέσης. Νέοι που δεν είναι κατασταλαγμένοι, που δεν ξέρουν τι θέλουν, που δεν έχουν αποκατασταθεί οικονομικά οδηγούν τον εαυτό τους σε ένα γάμο που συχνά δεν έχει ευτυχή κατάληξη αφού δεν βασίζεται σε ισχυρά θεμέλια, σε πραγματική αγάπη και ώριμες επιλογές. Σε ένα τέτοιο γάμο οι δύο σύζυγοι δεν κατανοούν απολύτως ο ένας τον άλλο και δεν έχουν διάθεση να υποχωρήσουν γιατί ακριβώς η αγάπη δεν είναι τόσο δυνατή και οι ίδιοι δεν είναι έτοιμοι για τέτοιου είδους δέσμευση. Με τις πρώτες δυσκολίες θα αναζητήσουν την χαμένη ελευθερία τους και την ανεξαρτησία τους.

Αντίθετα, υπάρχουν και κάποιοι παράγοντες οι οποίοι «εργάζονται» για το αντίθετο αποτέλεσμα. Η ύπαρξη λοιπόν παιδιών στην οικογένεια, ο χρόνος που περνά το ζευγάρι μαζί αλλά και η θρησκεία με τα ανάλογα πρότυπα συμπεριφοράς, κοινωνικών και ηθικών αξιών που προβάλλει αποτελούν ανασταλτικούς παράγοντες για το χωρισμό και το διαζύγιο.

6. ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΙΤΙΕΣ ΤΟΥ

Οι αντιλήψεις των ίδιων των συζύγων για το διαζύγιο και τις αιτίες που τους οδήγησαν σ' αυτό διαφέρουν από τους παράγοντες που αναφέρθηκαν παραπάνω. Έχουν βρεθεί μέσα από έρευνες οι αντιλήψεις τους για το διαζύγιό τους και οι απόψεις τους για τις αιτίες στις οποίες αυτό οφείλεται.

Από μελέτες έχει παρατηρηθεί ότι οι αιτίες που παρουσιάζονται στις αιτήσεις διαζυγίων συχνά διαφοροποιούνται από τις πραγματικές αιτίες για τις οποίες ζητούν οι σύζυγοι διαζύγιο (Χατζηχρήστου, 1999).

Σύμφωνα με έρευνες διαπιστώθηκε ότι είναι σπάνια η κοινή απόφαση για διαζύγιο και από τους δύο συζύγους. Μπορεί και οι δύο σύζυγοι να εντοπίζουν προβλήματα και δυσλειτουργίες στη σχέση τους αλλά συναντάται σπάνια να αποφασίζουν ταυτόχρονα ότι πρέπει να πάρουν διαζύγιο (Schwartz & Kaslow, 1985. Wallerstein & Kelly, 1980).

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο είναι ότι από τη μία διατυπώνουν και οι δύο σύζυγοι προβλήματα στο γάμο τους αλλά από την άλλη αυτά τα προβλήματα δεν είναι τα ίδια. Δεν υπάρχει δηλαδή συμφωνία και ταύτιση των προβλημάτων του γάμου τους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Weiss ακούγοντας και από τους δύο συζύγους εξιστορήσεις για τα προβλήματα του γάμου τους μπορεί κάποιος να θεωρήσει ότι πρόκειται για δύο διαφορετικούς γάμους και όχι για τον ίδιο (Weiss, 1975).

Αποτελέσματα από έρευνες έδειξαν ότι οι διαφορές αυτές των αντιλήψεων αφορούν πολλές πλευρές της συζυγικής σχέσης, όπως δυσκολίες και παράπονα, η συχνότητά τους, το μέγεθος της δυσαρέσκειας για την αποτυχία του γάμου και η συχνότητα και ένταση των συγκρούσεων (Kelly, 1982).

Οι κύριοι λόγοι που παρουσιάζονται από τους συζύγους για το διαζύγιο είναι ο αλκοολισμός, η χρήση ναρκωτικών, η συναισθηματική και σωματική κακοποίηση, σεξουαλικά και οικονομικά προβλήματα. Άλλοι λόγοι που φαίνεται να αποτελούν

αιτίες κλονισμού μίας συζυγικής σχέσης είναι διάφορες συγκρούσεις και τσακωμοί, έλλειψη συμφωνίας και κατανόησης, διαφορετικά ενδιαφέροντα, απουσία σεβασμού, διαλόγου και ύπαρξη κάποιας άλλης σχέσης (Χατζηχρήστου, 1999).

Σημαντικό ρόλο στη διατύπωση των αιτιών του διαζυγίου παίζει όπως φαίνεται από μελέτες το φύλο του συζύγου, το μορφωτικό, κοινωνικό και οικονομικό του επίπεδο αλλά και η χρονική διάρκεια του γάμου (Kitson & Sussman, 1982. Levinger & Moles, 1979).

Μέσα από μελέτες που έχουν γίνει γι' αυτό το θέμα και με βάση τα αποτελέσματα οι διάφοροι μελετητές έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι λόγοι που προβάλλουν οι γυναίκες ως λόγους διαζυγίου είναι πιο «σοβαροί» αφού σχετίζονται με έλλειψη υποστήριξης και αγάπης, κακοποίηση, μοιχεία και παραμέληση της οικογένειας. Γενικότερα αφορούν συναισθηματικές πλευρές του γάμου ενώ από την άλλη οι άντρες αναφέρουν ως αιτίες διαζυγίου τη σύγκρουση των ρόλων των δύο φύλων μέσα στην οικογένεια, την υπερβολική προσήλωση σ' αυτήν και κάποια άλλα εξωτερικά γεγονότα (Kitson & Sussman, 1982).

Γεγονός πάντως είναι ότι οι γυναίκες είναι αυτές που ζητούν συχνότερα διαζύγιο από τους συζύγους τους κάτι που τους προκαλεί τις περισσότερες φορές φοβερές ενοχές προς τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, τα παιδιά τους (Kelly, 1982). Αυτό δεν σημαίνει ότι οι γυναίκες είναι και αυτές που το επιθυμούν ή που το προκαλούν. Αντίθετα αυτοί που συχνότερα φαίνονται βασικοί υπαίτιοι της απόφασης για το διαζύγιο είναι οι άντρες (Goode, 1993. Kaslow & Schwartz, 1987).

7. ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΤΟΥΣ

Τα παιδιά από μικρή ηλικία έχουν σχηματίσει κάποιες ιδέες και αντιλήψεις για την οικογένεια. Οι ιδέες αυτές είναι πολύ σημαντικές αφού πέρα από τα άλλα τα βοηθούν να κατανοήσουν και να αντιμετωπίσουν το γονεϊκό χωρισμό και διαζύγιο. Οι αντιλήψεις τους αυτές εξαρτώνται από την ηλικία και το επίπεδο ανάπτυξης της λογικής του παιδιού (Pederson & Gilby, 1998).

Έρευνες έχουν δείξει ότι από την ηλικία των τριών τα παιδιά έχουν αναπτύξει στερεότυπα σχετικά με το τι είναι οικογένεια, τη λειτουργία της και τα γονεϊκά χαρακτηριστικά.

Τα παιδιά μεγαλώνοντας αναπτύσσουν και τις ιδέες για το ποιους περιλαμβάνει μία οικογένεια. Έτσι λοιπόν, τα μικρά παιδιά μέχρι και 7-8 ετών θεωρούν οικογένεια όσους ζουν μαζί τους ενώ μεγαλώνοντας συμπεριλαμβάνουν στην οικογένεια όλους τους βιολογικούς συγγενείς, ακόμη και αν δεν ζουν στο ίδιο σπίτι μαζί τους (Piaget, 1968).

Ανάλογη έρευνα έκαναν και οι Powell και Thompson σε παιδιά προσχολικής ηλικίας. Σχεδόν όλα δέχτηκαν ως οικογένεια μία ομάδα δύο γενεών (γονείς- παιδιά) και μία ομάδα τριών γενεών (γονείς- παιδιά- παππούδες/ γιαγιάδες). Το 75% των παιδιών, σύμφωνα με αυτήν την έρευνα δέχτηκαν ως οικογένεια μόνες μητέρες με τα παιδιά τους ανεξάρτητα αν τα παιδιά αυτά που απάντησαν προέρχονταν από μονογονεϊκές ή όχι οικογένειες (Powell & Thompson, 1981).

Σύμφωνα με έρευνες των Gilby και Pederson η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών ηλικίας από 5 έως 10 θεωρούν ως μέλη της οικογένειάς τους όσους μένουν μαζί τους, τα μέλη δηλαδή της πυρηνικής οικογένειας (Gilby & Pederson, 1982).

Με τα αποτελέσματα της παραπάνω έρευνας συμφωνούν και τα αποτελέσματα της έρευνας του Schneider (1980).

Φαίνεται λοιπόν, από όλες τις παραπάνω έρευνες ότι για τα παιδιά κριτήριο ότι μία ομάδα αποτελεί οικογένεια είναι η κοινή ζωή και η διαρκής επαφή των ατόμων που αποτελούν αυτήν την

ομάδα. Πέρα από την κοινή ζωή σημαντική για τα μικρά παιδιά είναι και η αγάπη και οι συναισθηματικοί δεσμοί ανάμεσα σ' αυτά τα άτομα κάτι που σιγά-σιγά μεγαλώνοντας δίνει τη θέση του σε γενετικούς ή νομικούς δεσμούς (Piaget, 1968).

Αυτό που διαπιστώθηκε από όλες τις έρευνες που έγιναν σχετικά με τις αντιλήψεις των παιδιών για το τι είναι οικογένεια είναι ότι τα παιδιά συνήθως θεωρούν οικογένεια όλους όσους κατοικούν στο ίδιο σπίτι. Επίσης διαπιστώθηκε ότι οι απόψεις που σχηματίζουν τα παιδιά για το τι είναι οικογένεια δεν έχουν σχέση με τις αντιλήψεις των γονιών τους για το ίδιο θέμα ούτε με τις εμπειρίες τους από τη δική τους οικογένεια.

Τέλος, από έρευνες της Moore διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά δέχονται ως οικογένεια μία μητέρα με τα παιδιά της αλλά δυσκολεύονται να δεχτούν ως οικογένεια έναν πατέρα με τα παιδιά του. Διαφορές ανάμεσα στα παιδιά από «κανονικές» ή μονογονεϊκές οικογένειες δεν διαπιστώθηκαν (Moore, 1981).

Ο Gilby (1979) ρώτησε παιδιά 5-11 ετών γιατί χρειαζόμαστε την οικογένεια, γιατί είναι ωραίο να ανήκουμε σε μία οικογένεια και τι πράγματα κάνουν οι οικογένειες για τα παιδιά. Οι απαντήσεις που δόθηκαν ήταν διαφορετικές και μοναδικές αλλά μετά από μία προσπάθεια κατηγοριοποίησης θα μπορούσαμε να πούμε ότι η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών θεωρεί ότι η οικογένεια παρέχει στο παιδί τα απαραίτητα για τη ζωή και φυσικά φάνηκε μέσα από τις απαντήσεις τους ότι τα περισσότερα χαίρονται που ανήκουν σε μία οικογένεια παρά τις όποιες απαγορεύσεις ή τιμωρίες μπορεί κάποιες φορές να αναγκάζονται να υποστούν. Επίσης μεγάλη πλειοψηφία ανέφερε ότι η οικογένεια παρέχει συναισθηματική ασφάλεια και συντροφικότητα στα παιδιά. Αξίζει να αναφερθεί και το ότι μέσα από τις απαντήσεις τους φάνηκε ότι τα παιδιά χαίρονται πάρα πολύ τις διάφορες δραστηριότητες που κάνει όλη η οικογένεια μαζί.

Ας περάσουμε όμως τώρα στις ιδέες που αναπτύσσουν τα παιδιά σχετικά με το διαζύγιο των γονέων του και τις αιτίες που αποδίδουν γι' αυτό. Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε τις απόψεις

των παιδιών για το διαζύγιο γιατί μέσα από αυτές διαπιστώνεται και ο βαθμός προσαρμογής τους σ' αυτό (Kurdek, 1986).

Οι Gardner, Mendell και Tessman παρατήρησαν κάποιες προβληματικές αντιλήψεις των παιδιών σχετικά με το διαζύγιο των γονέων τους. Σύμφωνα με αυτούς λοιπόν τα παιδιά πολλές φορές κατηγορούν τον εαυτό τους ή έναν από τους δύο γονείς για το διαζύγιο. Άλλα παιδιά θεωρούν ότι μετά από το διαζύγιο οι γονείς τους θα τα εγκαταλείψουν και δεν θα ενδιαφέρονται πια γι' αυτά ή ότι θα γελοιοποιηθούν στο σχολείο και στους συνομηλίκους τους και θα απορρίπτονται συνεχώς από αυτούς αν το διαζύγιο γίνει γνωστό. Τέλος, κάποια από αυτά, ίσως τα πιο ευαίσθητα, θεωρούν ότι είναι στο χέρι τους να κρατήσουν την οικογένεια δεμένη και να αποτρέψουν τη διάλυσή της με μία βελτιωμένη συμπεριφορά από μέρους τους (Gardner, 1976. Mendell, 1983. Tessman, 1978). Τέτοιου είδους αντιλήψεις μπορεί να οδηγήσουν σε συναισθήματα άγχους και κατάθλιψης σ' αυτά τα παιδιά όταν ενηλικιωθούν (Beck, Rush, Shaw & Emery, 1979).

✓ Οι Wallerstein και Kelly έκαναν έρευνες για τις αντιδράσεις και τις απόψεις των παιδιών για το διαζύγιο των γονιών τους. Στις έρευνες τους αυτές χώρισαν τα παιδιά σε τέσσερις ομάδες ανάλογα με την ηλικία τους. Σύμφωνα με κάποιους ερευνητές αντιδράσεις στην σύγκρουση και στο χωρισμό των γονέων μπορεί να έχουν και τα βρέφη μέχρι την ηλικία των τριών, αντιδράσεις που εκδηλώνονται με την προσκόλληση. Οι Wallerstein και Kelly ασχολήθηκαν με παιδιά 3-19 ετών.✓

Διαπίστωσαν λοιπόν ότι τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας (3-5 ετών) πολλές φορές θεωρούν τον εαυτό τους ως υπαίτιο του διαζυγίου, πιστεύουν ότι αυτά φταίνε για το ότι ο μπαμπάς και η μαμά δεν ζουν πια μαζί. Κάτι άλλο που χαρακτηρίζει τη σκέψη των παιδιών αυτών είναι ότι εστιάζουν την προσοχή τους στη φυσική φυγή του ενός γονέα και πιστεύουν ότι φεύγοντας εκείνος από το σπίτι «φεύγει» και η αγάπη του για το παιδί του. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας δεν κατανοούν ότι οι γονείς τους δεν συμφωνούν και δεν μπορούν να ζήσουν άλλο μαζί και πιστεύουν ότι ο χωρισμός και το διαζύγιό τους είναι κάτι που θα κρατήσει για λίγο, κάτι

προσωρινό. Αυτά που νιώθουν τα παιδιά τα κάνουν να αισθάνονται φοβισμένα, αγριεμένα και θλιμμένα.

Μεγαλώνοντας τα παιδιά, σε ηλικία 6-8 ετών αρχίζουν και σχηματίζουν πιο εκλογικευμένες απόψεις σχετικά με το διαζύγιο των γονιών τους. Αρχίζουν και βλέπουν το διαζύγιο ως κάτι που δεν μπορεί να αλλάξει, παρά το γεγονός ότι πρόκειται για επιθυμία που κυριαρχεί στις καθημερινές προσευχές τους. Επίσης τα παιδιά αυτής της ηλικίας έχουν πάψει να θεωρούν ότι είναι οι μόνοι αίτιοι αυτής της κατάστασης. Στη φάση αυτή καταλαβαίνουν ότι οι καβγάδες και οι συγκρούσεις των γονιών τους προκάλεσαν το διαζύγιο αλλά παρόλα αυτά συνεχίζουν να πιστεύουν ότι αν βελτιώσουν τα ίδια τη συμπεριφορά τους ίσως θα βελτιώνονταν και οι σχέσεις των γονιών τους ώστε να ξανασκεφτούν την απόφασή τους να χωρίσουν. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας συνήθως δεν είναι πρόθυμα να συζητήσουν με τους φίλους τους για το διαζύγιο των γονιών τους.

Τα παιδιά ηλικίας 9-12 ετών έχουν ήδη συνειδητοποιήσει ότι οι γονείς δεν μπορούν να είναι μαζί και ότι έχουν την ανάγκη ζήσουν χωριστά ο ένας από τον άλλο. Παρόλα αυτά συνεχίζουν να εύχονται για μια επανασύνδεση που τους φαίνεται όμως αδύνατη. Τα παιδιά τώρα αντιμετωπίζουν με περισσότερη λογική το διαζύγιο των γονέων τους και τις αιτίες του. Κάποιες φορές ίσως αισθάνονται θυμό για την κατάσταση που έχει προκληθεί στο σπίτι και αυτός ο θυμός μπορεί ενίοτε να απευθύνεται κυρίως στον έναν από τους δύο γονείς. Έχουν αρχίσει πάντως να συμβιβάζονται με τη νέα κατάσταση που καλούνται να αντιμετωπίσουν και δεν έχουν πρόβλημα να συζητήσουν με συνομηλίκους το διαζύγιο των γονιών κάτι που συμβαίνει στα μικρότερα παιδιά. Χαρακτηριστικό είναι ότι δεν αποδίδουν στον εαυτό τους το διαζύγιο και ότι αισθάνονται πολλές φορές διχασμένα απέναντι στους γονείς τους.

Οι έφηβοι αντιμετωπίζουν το διαζύγιο πολύ πιο εκλογικευμένα. Παρόλο που αποτελεί σίγουρα κατάσταση που τους προκαλεί άγχος το αντιμετωπίζουν με λογική και ωριμότητα. Δεν αποδίδουν, τις περισσότερες φορές, στον εαυτό τους τις αιτίες αυτής της κατάστασης και αισθάνονται και αυτοί λίγο θυμό για

τους γονείς. Είναι γεγονός ότι κατανοούν την επιθυμία των γονιών τους να χωρίσουν και όχι μόνο δεν έχουν πρόβλημα να το συζητήσουν με συνομήλικους αλλά αντίθετα πολλές φορές αισθάνονται την ανάγκη να το κάνουν (Wallerstein & Kelly, 1980).

✓ Η αιτιολογία σχετικά με το διαζύγιο συνδέεται με την ανάπτυξη της λογικής και κοινωνικής αιτιολόγησης. Έρευνες έχουν δείξει ότι ο τρόπος με τον οποίο αιτιολογεί ένα παιδί το διαζύγιο των γονιών του εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το πώς έχει μεγαλώσει και ανατραφεί σχετικά με τη γενικότερη προσαρμογή του αλλά και ειδικότερα με την προσαρμογή που έχει να κάνει με το διαζύγιο (Kurdek & Berg, 1983. Kurdek, Blisk & Siesky, 1981). ✓

8. ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΟ ΓΟΝΕΪΚΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ

α. ΑΜΕΣΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ

Το διαζύγιο είναι ζήτημα ενηλίκων. Αυτοί παίρνουν την πρωτοβουλία να τερματίσουν το γάμο τους. Οι δύο σύζυγοι λοιπόν, είναι οι βασικοί συντελεστές στη διαδικασία ενός διαζυγίου. Αν αυτοί οι δύο σύζυγοι όμως είναι ταυτόχρονα και γονείς τότε το διαζύγιο που αυτοί αποφασίζουν επηρεάζει και τα παιδιά τους.

Για τα παιδιά το διαζύγιο των γονιών τους είναι σημαντικό και δυσάρεστο γεγονός -όπως είναι φυσικά και για τους ίδιους τους γονείς- που επηρεάζει τη ζωή τους. Ο κοινωνιολόγος Joachim Hirschfeld γράφει ότι «τα παιδιά βρίσκονται κατά τη διάρκεια της όλης διαδικασίας του διαζυγίου σαν μέσα σε ομίχλη».

✓ Πέντε κεντρικά θέματα καλούνται να αντιμετωπίσουν τα παιδιά μετά από ένα διαζύγιο, σύμφωνα με τον Amato. Καταρχήν είναι η απώλεια του γονέα που φεύγει από το σπίτι, έπειτα η ψυχολογική προσαρμογή του γονέα που μένει στο σπίτι με το παιδί καθώς και συγκρούσεις μεταξύ των δύο γονέων. Επίσης τα οικονομικά προβλήματα με τα οποία μπορεί να έρχεται αντιμέτωπο το παιδί μετά από το διαζύγιο των γονιών του αλλά και οι γενικότερες αλλαγές στη ζωή του παιδιού αποτελούν σημαντικά θέματα τα οποία πρέπει να αντιμετωπίσει.

Πολλές έρευνες ασχολήθηκαν με τον τρόπο που αντιμετωπίζει το παιδί το γονεϊκό διαζύγιο με αντιφατικά όμως αποτελέσματα. Για άλλους ερευνητές το διαζύγιο είναι απόλυτα τραυματικό για τα παιδιά που το βιώνουν ενώ για άλλους αποτελεί ένα μεγάλο πρόβλημα που μπορεί όμως να ξεπεραστεί. Οι διαφορές αυτές οφείλονται κατά κύριο λόγο σε μεθοδολογικά προβλήματα.

Το γονεϊκό διαζύγιο λοιπόν, είναι για κάποιους γεγονός που μπορεί να σημαδέψει για μια ζωή ένα παιδί ενώ για άλλους αποτελεί γεγονός που ίσως θα μπορούσε ακόμη και να ωφελήσει ένα παιδί.

Αυτό που είναι δεδομένο παρόλα αυτά και που συμφωνούν όλοι οι ερευνητές είναι ότι κανένα παιδί δεν μένει αδιάφορο και ανεπηρέαστο βλέποντας τους γονείς του να χωρίζουν.

Αναζητώντας τους παράγοντες που επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τα παιδιά τον χωρισμό οι διάφοροι ερευνητές κατέληξαν ότι αυτοί δεν εντοπίζονται μόνο στο ίδιο το γεγονός αλλά προϋπάρχουν, συνυπάρχουν και έπονται αυτού με διάφορους τρόπους. Υπάρχουν πολλοί τρόποι δηλαδή με τους οποίους μπορεί να αντιδράσει ένα παιδί στο γονεϊκό διαζύγιο. Οι αντιδράσεις αυτές αποτελούν συνάρτηση των παρακάτω παραγόντων:

- Της φύσης της σχέσης των γονέων. Όσο πιο ανταγωνιστική είναι η σχέση των γονέων και όσο πιο πολλές συγκρούσεις και τσακωμούς έχουν μεταξύ τους τόσο πιο αρνητικές θα είναι οι αντιδράσεις του παιδιού στο χωρισμό των γονέων.
- Της σχέσης των παιδιών με τους γονείς τους. Αν οι σχέσεις των παιδιών και με τους δύο γονείς τους είναι αληθινές και πλήρεις τότε το διαζύγιο θα είναι πολύ λιγότερο επώδυνο γι' αυτά.
- Της στάσης του φιλικού, συγγενικού και ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος της οικογένειας απέναντι στο χωρισμό που αντιμετωπίζουν. Αν υπάρχει υποστήριξη από τον κύκλο της οικογένειας και εκλείπει το κοινωνικό στίγμα, που συχνά αποδίδεται σε οικογένειες που βιώνουν κάποιο χωρισμό τότε τα παιδιά θα το αντιμετωπίσουν και αυτά με καλύτερο τρόπο.
- Του ίδιου του παιδιού. Ο χαρακτήρας, η ιδιοσυγκρασία, η ηλικία, το φύλο του παιδιού επηρεάζουν το πώς επιδρά το διαζύγιο σ' αυτά. Το παιδί ανάλογα με το στάδιο ανάπτυξης που βρίσκεται κατά το χρονικό διάστημα του χωρισμού αλλά και ανάλογα με το αν είναι αγόρι ή κορίτσι αντιδρά διαφορετικά στο διαζύγιο. Επίσης ο χαρακτήρας του κάθε παιδιού βοηθά στη διαμόρφωση των αντιδράσεων του στο χωρισμό του μπαμπά και της μαμάς. Τα παιδιά με «εύκολο» χαρακτήρα και λίγα προβλήματα συμπεριφοράς είναι εύλογο

ότι θα αντιμετωπίσουν με μεγαλύτερη ευκολία τα γονεϊκό διαζύγιο.

Επίσης σημαντικό ρόλο στο θέμα αυτό παίζει η ύπαρξη ή όχι αδελφών, η ρύθμιση για τη γονική μέριμνα, η εμπλοκή σε δικαστικές αντιδικίες και η αλλαγή σπιτιού ή σχολείου.

Οι παράγοντες λοιπόν που αναφέρθηκαν παραπάνω παίζουν σπουδαίο ρόλο για τον τρόπο που θα αντιμετωπίσουν τα παιδιά το διαζύγιο των γονιών τους (Doek, 1998).

Παρά τους διάφορους παράγοντες που συντελούν στον τρόπο αντιμετώπισης του γονεϊκού διαζυγίου από το κάθε παιδί είναι γενικά αποδεκτό ότι για όλα τα παιδιά η κατάσταση αυτή δεν είναι καθόλου ευχάριστη. Κάθε άλλο! Η ζωή τους αλλάζει με διάφορους τρόπους, οι σχέσεις με τους γονείς τροποποιούνται και γενικότερα είναι υποχρεωμένα να υποστούν διάφορες αλλαγές και να αντιμετωπίσουν καταστάσεις για τις οποίες αυτά ουσιαστικά δεν φέρουν καμία ευθύνη και φυσικά δεν αποτελούν επιθυμία και θέλησή τους.

Σ' αυτό το σημείο είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο χωρισμός και το διαζύγιο είναι μία διαδικασία απολύτως δυσάρεστη για τα παιδιά που όμως εξελίσσεται στο χρόνο. Οι δυσάρεστες καταστάσεις που προκαλούνται από ένα διαζύγιο δεν συμβαίνουν μόνο με τη νομική λύση του γάμου των δύο συζύγων. Αντίθετα, όλη αυτή η διαδικασία αρχίζει, συνήθως, πολύ πριν τη νομική λύση ενός γάμου και συνεχίζεται πολύ μετά το διαζύγιο.

Επίσης, κάτι άλλο που πρέπει να αναφερθεί είναι η διάκριση σχετικά με το φύλο του παιδιού. Κατά καιρούς έγιναν κάποιες έρευνες με σκοπό να εντοπίσουν ποιοι έχουν τα περισσότερα προβλήματα αναφορικά με το γονεϊκό διαζύγιο, τα αγόρια ή τα κορίτσια. Άλλες έρευνες υποστήριζαν ότι τα κορίτσια βιώνουν τα περισσότερα προβλήματα, κυρίως τα δύο πρώτα χρόνια μετά το διαζύγιο, ενώ άλλες έρευνες κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι τα προβλήματα που εκδήλωναν τα αγόρια ήταν πιο έντονα και πιο εμφανή. Νεότερες έρευνες για το ίδιο θέμα έχουν δείξει ότι οι διαφορές μεταξύ των δύο φύλων δεν είναι τόσο εμφανείς και τόσο

σταθερές όσο είχε σε προηγούμενες έρευνες αναφερθεί (Amato & Keith, 1991a).

Εκτός από το φύλο του παιδιού που μπορεί να αποτελεί παράγοντα που επηρεάζει τον τρόπο που αντιδρά το παιδί απέναντι στο γονεϊκό χωρισμό σημαντικό ρόλο παίζει και η ηλικία και το στάδιο ανάπτυξης στο οποίο βρίσκεται το παιδί το χρονικό διάστημα που λαμβάνει χώρα ο χωρισμός στην οικογένεια. Παρακάτω παρουσιάζονται οι άμεσες αντιδράσεις των παιδιών στο γονεϊκό διαζύγιο ανάλογα με την ηλικία τους.

ΒΡΕΦΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Μιλώντας για βρεφική ηλικία αναφερόμαστε σε ένα παιδί μέχρι και τριών ετών. Πρόκειται για ένα στάδιο στο οποίο το παιδί αναπτύσσει σημαντικούς συναισθηματικούς, κοινωνικούς, γνωστικούς και σωματικούς τομείς. Για την ανάπτυξη των τομέων αυτών πολύ σημαντική, απαραίτητη, θεωρείται η συναισθηματική ασφάλεια και σταθερότητα που παρέχεται από τα πρόσωπα που είναι πιο κοντά στο παιδί, τα οποία είναι η μητέρα κατά κύριο λόγο, και ο πατέρας.

Στην ανάπτυξη λοιπόν του παιδιού συμβάλλει κατά πολύ η σχέση γονέα-παιδιού. Αυτή η σχέση διαταράσσεται και κλονίζεται όταν ο ένας από τους δύο γονείς φύγει από το σπίτι. Η σταθερότητα και η ασφάλεια που παρείχε η συνεχής παρουσία των δύο γονιών εκλείπει αφού ο ένας από τους δύο γονείς φεύγει από το σπίτι και εκ των πραγμάτων η επαφή και επικοινωνία του με το παιδί είναι πιο σπάνια.

Έχει υποστηριχτεί ότι ακόμη και στη βρεφική ηλικία το παιδί μπορεί να αντιληφθεί την ψυχολογική αναστάτωση του γονέα με τον οποίο ζει στο ίδιο σπίτι (Λαζαρίδου, 1994).

Η ελλιπής επικοινωνία με το γονέα που φεύγει από το σπίτι (ο οποίος συνήθως είναι ο πατέρας) καθώς και η ψυχολογική αναστάτωση της μητέρας με την οποία μένει το παιδί -γεγονότα που αποτελούν συνέπειες του διαζυγίου- συντελούν στην μετέπειτα ψυχολογική αναστάτωση του βρέφους.

Το βρέφος αντιδρά στην αναστάτωση αυτή με διάφορους τρόπους. Έτσι λοιπόν, μπορεί να παρουσιαστούν παλινδρομήσεις κάποιων τομέων ανάπτυξης αλλά και καθυστερήσεις για την επίτευξη επόμενων αναπτυξιακών στόχων. Αυτό ισχύει για όλους τους τομείς, τον ύπνο, το φαγητό, την κινητικότητα, τον έλεγχο των σφιγκτήρων, τη συναισθηματική ανεξαρτησία.

Μπορεί δηλαδή να χάσει τον έλεγχο των σφιγκτήρων που είχε κατακτήσει σε προηγούμενο στάδιο, να αναζητά συνεχώς το μπιμπερό του ενώ είχε σταματήσει να το χρησιμοποιεί και άλλες παρόμοιες παλινδρομικές συμπεριφορές (Wallerstein & Kelly, 1975).

Άλλες αντιδράσεις στην αναστάτωση αυτή που δέχτηκε το βρέφος είναι οι διαταραχές στον ύπνο, το απότομο και χωρίς αιτία κλάμα και η καταθλιπτική συμπεριφορά. Ένα βρέφος που έχει υποστεί μία τέτοια ψυχολογική αναστάτωση μπορεί να έχει επιθετική συμπεριφορά προς τους ξένους και από την άλλη να εκδηλώνει τάση προσκόλλησης προς τα οικεία του πρόσωπα και κυρίως προς τη μητέρα του (Λαζαρίδου, 1994).

ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Σ' αυτήν την ηλικία -3 έως 6 ετών- τα παιδιά είναι σε θέση να κατανοήσουν και να αντιληφθούν καλύτερα το διαζύγιο του «μπαμπά και της μαμάς». Κάνουν πολλές ερωτήσεις σχετικά με το διαζύγιο αλλά η εγωκεντρική σκέψη τους τα οδηγεί συνεχώς στα ίδια συμπεράσματα, ενοχοποιούν τον εαυτό τους, αποδίδουν το διαζύγιο των γονέων τους στις δικές τους συμπεριφορές.

Η απώλεια του ενός γονέα είναι πολύ σημαντική για τα παιδιά αυτής της ηλικίας και κυρίως για τα αγόρια, τα οποία στερούνται το πρότυπο του ίδιου με αυτά φύλου, αφού όπως αναφέρθηκε παραπάνω ο πατέρας είναι εκείνος που συνήθως φεύγει από το σπίτι (Λαζαρίδου, 1994).

Ένα παιδί προσχολικής ηλικίας που βιώνει γονεϊκό διαζύγιο μπορεί να ολισθαίνει σε κατακτήσεις προηγούμενων αναπτυξιακών σταδίων, όπως για παράδειγμα η κατάκτηση της τουαλέτας (Patten, 1999).

Εκτός από παλινδρομήσεις σε κατακτήσεις όπως αυτή που αναφέρθηκε παραπάνω το παιδί αυτής της ηλικίας είναι δυνατό να εκδηλώσει παλινδρόμηση στην κοινωνική του ανάπτυξη (Λαζαρίδου, 1994). Δεν συμμετέχει σε ομαδικές δραστηριότητες, έχει χάσει την διάθεση για παιχνίδια και τη φαντασία του και επιθυμεί περισσότερο να κάνει συντροφιά με ενήλικες την προσοχή, επαφή και επιδοκιμασία των οποίων αναζητά συνεχώς (Wallerstein & Kelly, 1975).

Σύμφωνα με την Χατζηχρήστου (1999), ένα παιδί προσχολικής ηλικίας που βιώνει το διαζύγιο των γονιών του αισθάνεται ενοχές και τύψεις για το χωρισμό. Θεωρεί ότι αποτελεί συνέπεια κάποιας λανθασμένης και παραβατικής δικής του συμπεριφοράς. Οι τύψεις και οι ενοχές αυτές το κάνουν να στενοχωριέται, να μην έχει διάθεση για παιχνίδι, για επαφές με συνομήλικα παιδιά, να μην σέβεται τον εαυτό του και να έχει χαμηλή αυτοεκτίμηση (Χατζηχρήστου, 1999).

Η συναισθηματική αστάθεια που προκαλείται στο παιδί από το διαζύγιο αυτό το κάνει να μην έχει διάθεση να κάνει όλα όσα έκανε παλαιότερα, να αλλάζει διάθεση συνεχώς, να εκτονώνεται στους άλλους με θυμό και οργή και κάποιες φορές να κλείνεται στον εαυτό του και να εκδηλώνει τάσεις μελαγχολίας.

Ενδείξεις θυμού παρουσιάζονται από τα αγόρια πιο έντονα. Το ξέσπασμα αυτό του θυμού και της οργής παρουσιάζεται και στο σπίτι αλλά και στον Παιδικό Σταθμό (Hetherington, 1989).

Κάποια παιδιά εκδηλώνουν τάσεις προσκόλλησης πάνω στον γονιό με τον οποίο ζουν μαζί. Αρνούνται να μείνουν μόνο τους και φοβούνται πολύ την ώρα του ύπνου (Herbert, 1998).

Οι Wallerstein και Kelly έκαναν έρευνες σχετικά με τις αντιδράσεις των παιδιών προσχολικής ηλικίας στο γονεϊκό διαζύγιο. Παρατήρησαν λοιπόν ότι τα παιδιά αυτά παρουσίαζαν εριστική και επιθετική συμπεριφορά αμέσως μετά το χωρισμό των γονιών τους και ότι ξεσπούσαν πολλές φορές σε ξαφνικά και αδικαιολόγητα κλάματα και συνεχή παράπονα. Η έρευνα επαναλήφθηκε στα ίδια παιδιά και ένα χρόνο μετά το διαζύγιο. Πέρα από την επιθετικότητα που συνέχιζε να εκδηλώνεται τα

παιδιά αυτά δεν είχαν διάθεση να παίξουν και να συναναστρέφονται συνομηλίκους. Ήθελαν να έχουν σχέσεις και επαφές με ενήλικες και εξέφραζαν σ' αυτούς την θλίψη τους για το διαζύγιο των γονιών τους αλλά και την επιθυμία τους να επανασυνδεθεί η οικογένεια και να γίνουν όλα όπως ήταν. Η αυτοεκτίμησή τους είχε πέσει και η διάθεσή τους άλλαζε συνεχώς. Δύο χρόνια μετά το διαζύγιο των γονιών τους τα ίδια παιδιά είχαν πολύ άγχος, πολλές δυσκολίες στις σχέσεις με τους συνομηλίκους και καταθλιπτικές τάσεις. Παράλληλα με αυτά τα προβλήματα εκδηλώνονταν και προβλήματα στο σχολείο όπου οι σχολικές τους ικανότητες μειώνονταν (Wallerstein & Kelly, 1975).

Οι έρευνες αυτές των Wallerstein και Kelly έδειξαν ότι επιδείνωση της άσχημης ψυχολογικής κατάστασης παρουσιάστηκε στα παιδιά που συνέχιζαν να βιώνουν τις συγκρούσεις των γονέων. Αντίθετα τα παιδιά που δεν αντιμετώπισαν τέτοιο πρόβλημα σιγά-σιγά εξοικειώνονταν με την κατάσταση και εκδήλων τάσεις προσαρμογής στην κατάσταση αυτή (Wallerstein & Kelly, 1975).

ΣΧΟΛΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Ο όρος «σχολική ηλικία» αναφέρεται σε παιδιά ηλικίας 6 έως και 12 ετών. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας έχουν κατανοήσει σε μεγαλύτερο βαθμό το θέμα «διαζύγιο των γονιών» και έχουν ανεξαρτητοποιηθεί αρκετά συναισθηματικά. Παρόλα αυτά έχουν την ανάγκη της ασφάλειας που τους παρέχει μία ήσυχη και πλήρης οικογένεια, κάτι που το διαζύγιο των γονιών τους τους στερεί.

Η θλίψη και η λύπη συνεχίζουν να υπάρχουν αλλά σ' αυτήν την ηλικία γίνονται πιο αισθητοί και κατευθύνονται πέρα από τα αδέρφια και τους συνομηλίκους και προς τους ίδιους τους γονείς και κυρίως προς τη μητέρα που ζει στο ίδιο σπίτι. Πολλές φορές τα παιδιά θεωρούν τη μητέρα υπεύθυνη γι τη φυγή του πατέρα και αυτό τα κάνει να θυμώνουν και να οργίζονται μ' αυτήν (Herbert, 1998).

Ο πόνος και η θλίψη συνεχίζει λοιπόν να υφίσταται αλλά εκδηλώνεται λιγότερο εμφανώς και ως συμπεριφορά άμυνας

γίνεται ακόμη πιο έκδηλη η προκλητική και εριστική συμπεριφορά σε σπίτι και σχολείο. Η εριστική αυτή και επιθετική συμπεριφορά στο σχολείο - που εκδηλώνεται κυρίως στα αγόρια - κάνει αυτά τα παιδιά να μην έχουν καλές σχέσεις με τους συμμαθητές τους και να μην είναι αρεστοί σ' αυτούς. Παρουσιάζουν πολλά προβλήματα με τους συμμαθητές τους κάτι που τους κάνει να μην θέλουν να ασχοληθούν με κανένα θέμα που αφορά το σχολείο - φυσικά ούτε με τη μελέτη - και να μην επιθυμούν ούτε καν να πηγαίνουν σ' αυτό (Patten, 1999).

Προβλήματα συμπεριφοράς, χαμηλή σχολική επίδοση και ελάχιστη έως μηδαμινή προσπάθεια για βελτίωσή της στα παιδιά χωρισμένων γονιών σχολικής ηλικίας αναφέρουν και άλλοι ερευνητές (Guidubaldi, 1988).

Συγκρινόμενα με παιδιά από «φυσιολογικές» οικογένειες τα παιδιά που ζουν σε μονογονεϊκές οικογένειες συμπληρώνουν λιγότερα χρόνια σχολικής ζωής, είναι πιθανό να επαναλάβουν τάξεις ή να παραπεμφθούν στο σχολικό ψυχολόγο για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν (Guidubaldi & Perry, 1985).

Οι φαντασιώσεις για προσωπική ευθύνη, η θλίψη για την κατάσταση που βιώνουν και η διακαής επιθυμία τους για συμφιλίωση που βλέπουν να μην ικανοποιείται «δημιουργεί» παιδιά που εκδηλώνουν καταθλιπτικές συμπεριφορές.

Κάποιες φορές εκδηλώνονται νευρικές συνήθειες που εκφράζουν το άγχος που νιώθουν αυτά τα παιδιά. Τέτοιες συνήθειες μπορεί να είναι το φάγωμα των νυχιών και το μάσημα των μαλλιών.

Η φυγή του ενός γονιού τα κάνει να μην εμπιστεύονται τους άλλους ανθρώπους και έτσι να αντιμετωπίζουν με καχυποψία τους φίλους τους και να μη δημιουργούν νέες φιλίες (Wallerstein, 1991).

Χαρακτηριστικό αυτής της ηλικίας είναι η τοποθέτηση του παιδιού απέναντι στο γεγονός του χωρισμού. Το παιδί λοιπόν παίρνει θέση υποστηρίζοντας τον ένα από τους δύο γονείς πολλές φορές μη γνωρίζοντας ακριβώς όλα όσα έχουν συμβεί και αδικώντας τον έναν από τους δύο γονείς. Άλλες πάλι φορές το

παιδί αισθάνεται πολύ μπερδεμένο και εκδηλώνει αυτή του τη σύγχυση με διάφορες περίεργες και αλλοπρόσαλλες συμπεριφορές (Χατζηχρήστου, 1999).

Μέσα από τις έρευνες τους οι Wallerstein και Kelly εντόπισαν τις αντιδράσεις των παιδιών της σχολικής ηλικίας στο διαζύγιο. Βρήκαν λοιπόν ότι τα παιδιά των 7-8 ετών παρουσίαζαν εκδηλώσεις θρήνου και συντριβής για την κατάσταση την οποία βίωναν και έδειχναν αδυναμία να λειτουργούν αυτόνομα. Τα μπερδεμένα συναισθήματα που βίωναν τους έκαναν να εκδηλώνονται με επιθετικότητα την οποία κατεύθυναν στα αδέρφια τους και στους συμμαθητές τους στο σχολείο.

Επιθετική και προκλητική συμπεριφορά εκδήλωναν και τα λίγο μεγαλύτερα παιδιά τα οποία χρησιμοποιούσαν αυτού του τύπου την συμπεριφορά ως μηχανισμό άμυνας. Γενικά τα παιδιά αυτά χρησιμοποιούσαν διάφορους μηχανισμούς άμυνας για να μη δείξουν τη θλίψη τους για το διαζύγιο των γονιών τους. Οι κρίσεις νεύρων, απαιτήσεων, οι αυταρχικές στάσεις και συμπεριφορές, οι διαπληκτισμοί και οι εκδηλώσεις θυμού είναι κάποιες από τις αντιδράσεις των παιδιών της σχολικής ηλικίας στο γονεϊκό διαζύγιο.

Περνώντας ο καιρός μετά το διαζύγιο τα περισσότερα παιδιά έδειχναν να είναι σε καλύτερη ψυχολογική κατάσταση και να επανέρχονται στην κατάσταση που ήταν πριν το διαζύγιο των γονιών τους (Kelly & Wallerstein, 1976, Wallerstein & Kelly, 1980).

Σύμφωνα με τον McDermott τα παιδιά που εξέφραζαν το θυμό τους στο σχολικό και οικογενειακό περιβάλλον με επιθετικότητα, αντίδραση και απειθαρχία διευκολύνθηκαν στο να επανακτήσουν την ισορροπία τους σε μικρότερο χρονικό διάστημα ενώ αυτά που δεν εκδήλωσαν αυτές τις συμπεριφορές παρουσίασαν παθητική παλινδρόμηση και διαταραχές με ανάγκη παραπομπής σε ψυχολογικές συμβουλευτικές υπηρεσίες (McDermott, 1968).

Τα παιδιά αυτής της ηλικίας συνήθως εκδηλώνουν την επιθετική συμπεριφορά άμεσα στους συνομηλίκους τους και

έμμεσα στους γονείς τους με το να εκδηλώνουν συμπεριφορές που δεν είναι αρεστές σ' αυτούς. Έτσι λοιπόν δεν τηρούν τους κανόνες των γονέων, δεν μελετούν για το σχολείο και γενικότερα κάνουν πράγματα και ενεργούν με τρόπους που γνωρίζουν ότι οι γονείς δεν εγκρίνουν (Χατζηχρήστου, 1999).

ΕΦΗΒΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Οι έφηβοι που αντιμετωπίζουν το διαζύγιο των γονέων τους είναι σε πολύ δύσκολη κατάσταση αφού βιώνουν την κατάσταση αυτή που αλλάζει τη ζωή τους σε μία φάση που έτσι κι αλλιώς είναι μεταβατική και γεμάτη αλλαγές σε όλους τους τομείς της ανάπτυξής τους.

Αυτά δηλαδή που οι έφηβοι χρειάζονται σ' αυτή τη φάση της ζωής τους, την ήρεμη και γαλήνια οικογενειακή ζωή, την αγάπη και την υποστήριξη των γονιών τους, νιώθουν ότι τα χάνουν με το διαζύγιο αυτό.

Παρόλο που κατανοούν την επιθυμία των γονέων τους να μη ζουν πια μαζί ο χωρισμός αυτός τους φαίνεται απειλητικός και οι αντιδράσεις τους είναι πολλές και έντονες.

Ο θυμός και η οργή είναι από τους βασικούς τρόπους αντίδρασης των εφήβων είτε προς συνομήλικους, είτε προς καθηγητές και αδέρφια. Εκδηλώνεται δηλαδή μία παραβατική συμπεριφορά από μέρους τους. Οι σχολικές επιδόσεις πέφτουν, οι απουσίες στο σχολείο αυξάνονται και κάποιες φορές παρουσιάζεται και χρήση περιέργων ουσιών. Τα παιδιά αυτά επίσης φαίνεται να έχουν δυσκολίες στις διαπροσωπικές τους σχέσεις και να εκδηλώνουν αντικοινωνικές συμπεριφορές (Buchanan, Maccoby & Dornbusch, 1991. Frost & Pakiz, 1990. Long, Forehand, Fauber & Brody, 1987. Wallerstein & Kelly, 1980).

Επίσης μπορούμε να συναντήσουμε συμπτώματα κατάθλιψης, ντροπή, αμηχανία, δυσκολίες συγκέντρωσης, μειωμένη όρεξη, αϋπνία ή αντίθετα υπερβολική κόπωση και ύπνο.

Πονοκέφαλοι, κοιλόπονοι και γενικά σωματικοί πόνοι είναι χαρακτηριστικά σε εφήβους που έρχονται αντιμέτωποι με το χωρισμό των γονιών τους.

Τέλος, κάποιοι έφηβοι φαίνεται να παραμελούν τελείως οποιαδήποτε δραστηριότητα κάνουν για να ασχοληθούν με τη φροντίδα των γονέων ενώ άλλοι πάλι παραμελούν τελείως του γονείς τους, δεν ασχολούνται καθόλου με το πρόβλημα αυτό του σπιτιού τους και ασχολούνται με συνομήλικους ή και με πρόωρες σεξουαλικές σχέσεις (Χατζηχρήστου, 1999).

Όσον αφορά το σχολείο κάποιοι έφηβοι μπορεί να το παραμελήσουν τελείως, να είναι επιθετικοί, να μην θέλουν να πηγαίνουν και να μην μελετούν καθόλου και κάποιοι άλλοι μπορεί να το βλέπουν σαν καταφύγιο, σαν ενός είδους «σωσίβιο». Αυτοί οι έφηβοι μελετούν πολύ, είναι υπεύθυνοι, ασχολούνται με πολλές σχολικές δραστηριότητες και έχουν άριστες σχέσεις με τους εκπαιδευτικούς και τους συμμαθητές τους αφού βλέπουν τη σχολική διαδικασία σαν ένα τρόπο να ξεφύγουν από τα προβλήματά τους (Lansky, 1999).

8β. ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΙΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

✓ Παρά τις όποιες αντιδράσεις των παιδιών όλων των ηλικιών στο γονεϊκό διαζύγιο οι σχετικές έρευνες δείχνουν ότι δύο χρόνια μετά το διαζύγιο αρχίζουν και μειώνονται και τα περισσότερα παιδιά καταφέρνουν να προσαρμοστούν στην νέα αυτή κατάσταση. ✓

Στην προσαρμογή αυτή συντελούν πολλοί παράγοντες. Η ικανότητα των γονιών να λύσουν τις διαφορές τους χωρίς να εμπλέξουν το παιδί τους και να το αναθρέψουν σωστά, η υποστήριξη του παιδιού από συγγενικό, φιλικό και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, η ύπαρξη δικτύου υποστήριξης για το παιδί αλλά και το ίδιο το παιδί, ο χαρακτήρας και η ιδιοσυγκρασία του συντελούν στο να μην έχει το διαζύγιο μακροπρόθεσμες και άσχημες συνέπειες γι' αυτό (Χατζηχρήστου, 1999).

Παρόλα αυτά υπάρχουν περιπτώσεις παιδιών στα οποία το διαζύγιο ασκεί πολλές επιρροές και έχει συνέπειες για τη ζωή τους.

Έρευνες που ασχολήθηκαν με τις μακροχρόνιες συνέπειες του διαζυγίου εξέτασαν αν το φύλο αποτελεί καθοριστικό παράγοντα. Αν δηλαδή υπάρχουν διαφορές στις συνέπειες που θα εκδηλωθούν μετά από ένα γονεϊκό διαζύγιο αναφορικά με το φύλο του ατόμου που αντιμετωπίζει μία τέτοια κατάσταση.

Κάποιες έρευνες θεώρησαν ότι υπάρχει διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα και ότι συνήθως τα αγόρια αντιμετωπίζουν με περισσότερες δυσκολίες το διαζύγιο των γονέων τους ενώ φαίνεται να εκδηλώνουν περισσότερα εξωτερικά και κοινωνικής προσαρμογής προβλήματα. Από την άλλη με βάση αυτές τις έρευνες τα κορίτσια είναι σε πλεονεκτικότερη θέση και αντιμετωπίζουν καλύτερα ένα διαζύγιο στην οικογένεια ενώ τα προβλήματα που εκδηλώνουν είναι συνήθως εσωτερικά με κύριο τις καταθλιπτικές συμπεριφορές (Guidubaldi, 1988).

Σε αντίθεση με αυτές τις έρευνες ήρθαν έρευνες που παρουσίαζαν τα κορίτσια να έχουν περισσότερα προβλήματα από τα αγόρια σε περίπτωση γονεϊκού διαζυγίου (Allison & Furstenberg, 1989) αλλά και έρευνες που κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι το φύλο δεν έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο όσον αφορά στις μακρόχρονες συνέπειες ενός γονεϊκού διαζυγίου (Amato & Keith, 1991a).

✓ Σε άλλα παιδιά οι επιδράσεις του διαζυγίου είναι ήπιες και σύντομες και σε άλλα έντονες και μακροχρόνιες. Φυσικά δεν μπορούμε να μιλάμε για συγκεκριμένες επιπτώσεις του διαζυγίου που θεωρούνται αναπόφευκτο αποτέλεσμα του χωρισμού των γονέων στα παιδιά. Το διαζύγιο δεν συνεπάγεται απαραίτητως αρνητικές επιδράσεις για τα παιδιά σύμφωνα με τον Gardner (1979). ✓

✓ Έρευνες που εξετάζουν αναπτυξιακά αποτελέσματα των παιδιών που μεγαλώνουν σε μονογονεϊκή οικογένεια απέδειξαν ότι υπάρχουν σ' αυτά πολλές αρνητικές συνέπειες όπως προβλήματα συναισθηματικά, κοινωνικά, ακαδημαϊκά και συμπεριφοράς. ✓

Οι περισσότερες έρευνες που έγιναν για το θέμα αυτό ήταν οι έρευνες των Amato και Keith. Μετά από πολλές και μακροχρόνιες λοιπόν έρευνες οι Amato και Keith κατέληξαν ότι το γονεϊκό διαζύγιο σχετίζεται με αρνητικά αποτελέσματα σε θέματα σχετικά με την ψυχολογική προσαρμογή, την αυτοεκτίμηση, την κοινωνική προσαρμογή και τις επιδόσεις στο σχολείο (Amato & Keith, 1991a).

Πιθανά προβλήματα κοινωνικής προσαρμογής των παιδιών που βιώνουν γονεϊκό διαζύγιο μπορεί να περιλαμβάνουν επιθετικότητα, άγχος, κατάθλιψη, τάσεις φυγής από το σχολείο ή πραγματική φυγή, χαμηλές σχολικές επιδόσεις αλλά και ακαδημαϊκές αποτυχίες, προβλήματα στις σχέσεις με τους συνομήλικους, χρήση ναρκωτικών και αλκοόλ, πρόωρες σεξουαλικές εμπειρίες και εγκυμοσύνες (Amato & Keith, 1991a, Hetherington, Clingempeel, Anderson, Deal, Stanley-Hagan, Hollier & Linder, 1992).

Το γονεϊκό διαζύγιο μπορεί να έχει σημαντικές επιδράσεις στην πνευματική ευημερία των νέων. Έχουν παρατηρηθεί γάμοι και εγκυμοσύνες και διαζύγια στην εφηβεία σε κορίτσια, κυρίως, που βίωσαν ως παιδιά το γονεϊκό διαζύγιο (Amato & Keith, 1991a).

Αλλά και η Wallerstein έκανε έρευνες σχετικά με τις συνέπειες του διαζυγίου. Εξέτασε έφηβους και νέους που βίωσαν στη παιδική τους ηλικία γονεϊκό διαζύγιο. Το 35% των νέων αυτών εξακολουθούσε να θεωρεί ότι το γεγονός αυτό είχε σημαντικές επιπτώσεις στη ζωή του. Οι έντονες και δυσάρεστες μνήμες από την περίοδο εκείνη, τα αισθήματα λύπης, η δυσaréσκεια για τους γονείς αλλά και το αίσθημα ότι στερήθηκαν εμπειρίες που θα είχαν ζήσει αν είχαν μεγαλώσει σε «κανονική» οικογένεια με δύο γονείς ήταν παρόντα ακόμη και αρκετά χρόνια μετά το διαζύγιο (Wallerstein, 1985).

Κάποιες άλλες έρευνες των Amato και Keith κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ενήλικοι που βίωσαν ως παιδιά γονεϊκό διαζύγιο παρουσίαζαν δυσκολίες στην ψυχολογική τους προσαρμογή, στην οικογενειακή τους ζωή αλλά και στην κοινωνικο-οικονομική τους

κατάσταση. Δεν ήταν πολύ ικανοποιημένοι από τη ζωή τους, παρουσίαζαν συμπτώματα κατάθλιψης, χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, χαμηλά εισοδήματα καθώς και μη ικανοποιητική επαγγελματική κατάσταση (Amato & Keith, 1991b).

Τα παιδιά που βιώνουν γονεϊκό διαζύγιο αντιμετωπίζουν πολλές αλλαγές στη ζωή τους οι οποίες είναι επόμενο να ασκήσουν επιδράσεις στη ζωή τους.

Μία βασική συνέπεια που αντιμετωπίζουν αμέσως μετά το διαζύγιο τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών που ζουν με τη μητέρα τους -και αποτελούν όπως αρκετές φορές έχει αναφερθεί την πλειοψηφία- είναι η μείωση των οικονομικών πηγών για τη μητέρα και επομένως πολλά οικονομικά προβλήματα (Weiss, 1984).

Τα παιδιά πέρα από το άγχος και τη θλίψη που μπορεί να βιώσουν λόγω της οικονομικής αυτής στέρησης αλλά και της αίσθησης κατωτερότητας απέναντι σε άλλα παιδιά που δεν έχουν τέτοιο πρόβλημα μπορεί να βιώσουν και τη μείωση της επαφής με τη μητέρα αφού εκείνη θα είναι υποχρεωμένη να εργάζεται περισσότερο για να βελτιώσει την οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Αν λοιπόν η μητέρα λείπει πολλές ώρες από το σπίτι δεν είναι δυνατό να επιθεωρεί τις κοινωνικές και δημόσιες δραστηριότητες τους και να παρέχει συνεπή πειθαρχία και έλεγχο κάτι που μπορεί να έχει σημαντικές συνέπειες στη ζωή αυτών των παιδιών αφού μπορεί να «μπλέξουν» με «κακές» παρέες και να αναμειχθούν σε παράνομες και ανήθικες δραστηριότητες (Hetherington, Cox & Cox, 1978).

Επιπτώσεις στα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών δεν έχει μόνο η στέρηση της μητέρας με την οποία ζουν μαζί αλλά και η στέρηση του πατέρα που έχει φύγει από το σπίτι. Πολλοί πατέρες που δεν έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους μετά το διαζύγιο μειώνουν τις ώρες που είναι με τα παιδιά τους και κάποιες φορές παρουσιάζεται και η απόλυτη παύση τους (Kurdek, 1988).

Η απουσία αυτή του πατέρα μπορεί να έχει καταρχάς αρνητικές συνέπειες για τα αγόρια τα οποία δεν μπορούν να

αναπτύξουν άριστα το ανδρικό φύλο αφού το ανδρικό πρότυπο της οικογένειας δεν υπάρχει (Stevenson & Black, 1988).

Η μειωμένη ώρα επαφής με τη μητέρα για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω, η απουσία του πατέρα αλλά και η μείωση του χρόνου που μπορεί να περνούν τα παιδιά με συγγενικά και φιλικά πρόσωπα ως συνέπεια της πιθανής αλλαγής κατοικίας τους ή κάποιων άλλων γεγονότων μπορεί να τα οδηγήσει να επαναξιολογήσουν τους κοινωνικούς τους δεσμούς. Μία τέτοια επαναξιολόγηση ίσως οδηγήσει και στην επαναξιολόγηση των δεσμών με τα άτομα που τα φροντίζουν κάτι που μπορεί να γεννήσει μέσα τους το φόβο της εγκατάλειψης (Morrow & Noten-Hocksema, 1990. Vasey, 1993. Wolchik, Ramirez, Sandler, Fisher, Organista & Brown, 1993).

Τα προβλήματα και οι εντάσεις που ήδη έχουν περάσει τα παιδιά μετά το διαζύγιο σε συνδυασμό με το φόβο εγκατάλειψης μπορεί να τα οδηγήσει να αναζητήσουν υποστήριξη από «κακές», αντικοινωνικές παρέες συνομηλίκων που φυσικά θα οδηγήσουν σε συμπεριφορές σύμφωνες με τις αξίες και τις απόψεις των συνομηλίκων αυτών (Kaplan, 1984).

Ο φόβος αυτός της εγκατάλειψης και όλα τα προβλήματα που μπορεί να βιώνουν τα παιδιά που έρχονται αντιμέτωπα με το γονεϊκό διαζύγιο μπορεί να έχει επίπτωση και στην πνευματική τους υγεία. Έρευνες της Hetherington έδειξαν ότι παιδιά αλλά και ενήλικες που βίωσαν το γονεϊκό διαζύγιο ως παιδιά παρουσίασαν προβλήματα πνευματικής υγείας σε μεγαλύτερα ποσοστά απ' ότι παιδιά «κανονικών» οικογενειών (Hetherington et al., 1992).

Η αυτοεκτίμηση των παιδιών αυτών δεν είναι σε πολύ υψηλά επίπεδα, δεν αισθάνονται ευχαριστημένα από τη ζωή τους, κάποιες φορές συνεχίζουν να έχουν τύψεις με αποτέλεσμα να μειώνουν τις δραστηριότητές τους, να κλείνονται στον εαυτό τους, να αποσύρονται και κάποιες φορές να βλέπουν σαν μόνη λύση όλων όσων περνούν την αυτοκτονία.

Έρευνες έδειξαν ότι το γονεϊκό διαζύγιο μπορεί να έχει σχέση με τάσεις αυτοκτονίας κυρίως στους εφήβους. Η σχέση αυτή μπορεί να προέρχεται από το ότι οι νέοι είναι πιο επιρρεπείς

σε ψυχοπαθολογικά προβλήματα, όπως είναι η κατάθλιψη, αλλά και σε άλλους κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες ή στην έλλειψη ουσιαστικής επικοινωνίας με τους γονείς (Amato & Keith, 1991).

Τέλος, το διαζύγιο των γονιών ασκεί σημαντική επιρροή και στο θέμα των ετερόφυλων σχέσεων των παιδιών. Για πολλούς νέους μονογονεϊκών οικογενειών η εισαγωγή στην αισθηματική και ερωτική ζωή μπορεί να συνοδεύεται από αισθήματα και αναμνήσεις από αυτό. Αυτοί οι νέοι αρχίζουν διστακτικά μία σχέση γιατί φοβούνται μήπως επαναλάβουν τα λάθη των γονέων τους

Η Hetherington έκανε πολλές έρευνες σχετικά με τις ετερόφυλες σχέσεις των παιδιών που βίωσαν γονεϊκό διαζύγιο. Βρέθηκε λοιπόν ότι κορίτσια προσχολικής ηλικίας που βίωσαν γονεϊκό διαζύγιο και εσωτερίκευαν τις αντιδράσεις τους κατά την οιδιπόδεια αυτή περίοδο εκδήλωσαν προβλήματα κατά την εφηβεία ή και λίγο αργότερα και παρουσίασαν δυσκολίες στο να κάνουν σχέσεις και να αναπτύξουν αυτό το ρόλο τους (Hetherington, 1972).

Με το παραπάνω συμπέρασμα δεν συμφωνούν όλες οι έρευνες που έχουν γίνει. Πολλές από αυτές τις έρευνες δεν έχουν καταλήξει σε ανάλογα συμπεράσματα. Παρόλα αυτά αυτό στο οποίο συμφωνούν οι περισσότερες από τις έρευνες που έχουν γίνει ότι παιδιά που βιώνουν γονεϊκό διαζύγιο, είτε είναι αγόρια είτε κορίτσια (βέβαια, ισχύει σε μεγαλύτερο ποσοστό για τα κορίτσια) έχουν πρόωρες σεξουαλικές σχέσεις. Επίσης στα άτομα αυτά παρουσιάστηκαν εφηβικές εγκυμοσύνες και γάμοι αλλά και υψηλότερα ποσοστά διαζυγίων σε σύγκριση με άτομα που προήλθαν από «φυσιολογικές» οικογένειες (Hetherington & Parke, 1975. McLanahan & Bumpass, 1988).

Παρά τις όποιες διαφορές στα αποτελέσματα αυτών των ερευνών όλων τα συμπεράσματα με τον έναν ή τον άλλο τρόπο καταλήγουν στο ότι από τη μια το γονεϊκό διαζύγιο δεν μπορεί παρά να αποτελεί ένα σημαντικό γεγονός αλλά από την άλλη αν η κοινωνία, το παιδί και οι γονείς κατά κύριο λόγο βοηθήσουν μπορούν να τα καταφέρουν ώστε οι επιδράσεις του στο παιδί, είτε

πρόκειται για τις άμεσες είτε για τις μακρόχρονες, να μην είναι μοιραίες, έντονες και με μεγάλη διάρκεια. Αν υπάρχουν οι κατάλληλες συνθήκες και προϋποθέσεις το διαζύγιο όχι μόνο δεν θα βλάψει το παιδί αλλά αντίθετα μπορεί σε κάποιους τομείς της ζωής του να το βοηθήσει.

II. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το διαζύγιο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είναι ένα σημαντικό γεγονός για τη ζωή των παιδιών. Ανεξάρτητα από το αν το διαζύγιο έχει σημαντικές ή όχι, ήπιες ή έντονες, βραχυπρόθεσμες ή μακροπρόθεσμες επιπτώσεις, δεν παύει να αποτελεί ένα γεγονός-σταθμό στη ζωή ενός παιδιού.

Όπως παρουσιάστηκε σε άλλο σημείο της έρευνας, τα περισσότερα παιδιά ύστερα από ένα γονεϊκό διαζύγιο μένουν συνήθως με τη μητέρα τους. Συνήθως οι μητέρες είναι αυτές που έχουν την επιμέλεια. Φυσικά μιλάμε για τα ανήλικα παιδιά. Είναι πολύ σημαντικό λοιπόν να γνωρίσουμε και να εξετάσουμε τη σχέση των παιδιών με τις μητέρες τους μετά από ένα διαζύγιο.

Σκοπός αυτής της έρευνας είναι η διερεύνηση των σχέσεων μητέρας - παιδιού μετά από ένα διαζύγιο. Πιο συγκεκριμένα σκοπός είναι να δούμε τη σχέση αυτή αναφορικά με τρεις παράγοντες, τη σύγκρουση, της εξάρτησης και τη θετική σχέση. Το ενδιαφέρον μας εστιάζεται σε παιδιά μικρής ηλικίας, από 2 έως και 6,5 ετών.

Ερέθισμα για την απόφαση και πραγματοποίηση της ερευνητικής αυτής προσπάθειας ήταν αρχικά το προσωπικό ενδιαφέρον για το διαζύγιο και το κατά πόσο αυτό επηρεάζει τα μικρά παιδιά. Ένα άλλο κίνητρο αποτέλεσε και ο ελάχιστος αριθμός ερευνών στην Ελλάδα γι' αυτό το θέμα.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Οι επιμέρους ερωτήσεις και οι εξ αυτών απορρέουσες υποθέσεις ήταν οι παρακάτω:

- Υπάρχει στη σχέση αυτή, μητέρας - ανήλικου παιδιού 2 έως και 6,5 ετών, σύγκρουση μετά από το γονεϊκό διαζύγιο; Υποθέσαμε ότι στα παιδιά αυτά θα υπάρχει μεγαλύτερη σύγκρουση από αυτή των παιδιών που προέρχονται από «κανονικές» οικογένειες με τις μητέρες τους.

- Υπάρχει στη σχέση αυτή, μητέρας - ανήλικου παιδιού 2 έως και 6,5 ετών, εξάρτηση μετά από το γονεϊκό διαζύγιο; Υποθέσαμε ότι στα παιδιά θα υπάρχει μεγαλύτερη εξάρτηση από αυτή των παιδιών που προέρχονται από «κανονικές» οικογένειες.
- Υπάρχει στη σχέση αυτή, μητέρας - ανήλικου παιδιού 2 έως και 6,5 ετών, θετική σχέση μετά από το γονεϊκό διαζύγιο; Υποθέσαμε ότι στα παιδιά αυτά η σχέση δεν θα είναι τόσο θετική όσο των παιδιών από «κανονικές» οικογένειες.

Άλλα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε ήταν:

- Επηρεάζει τη σύγκρουση, την εξάρτηση και τη θετική σχέση του παιδιού με τη μητέρα - στη μονογονεϊκή οικογένεια - η ηλικία του; Υποθέσαμε ότι η ηλικία θα παίζει αρκετά σημαντικό ρόλο και στους τρεις αυτούς παράγοντες. Θεωρήσαμε ότι η σύγκρουση στα λίγο μεγαλύτερα παιδιά θα είναι μεγαλύτερη σε αντίθεση με την εξάρτηση και τη θετική σχέση.
- Επηρεάζει τη σύγκρουση, την εξάρτηση και τη θετική σχέση του παιδιού με τη μητέρα - στη μονογονεϊκή οικογένεια - το φύλο του; Υποθέσαμε ότι τα αγόρια θα έχουν μεγαλύτερη σύγκρουση με τη μητέρα ύστερα από το διαζύγιό της ενώ τα κορίτσια θα είναι πιο εξαρτημένα και με πιο θετική σχέση με τη μητέρα τους.
- Επηρεάζει τη σύγκρουση, την εξάρτηση και τη θετική σχέση του παιδιού με τη μητέρα - στη μονογονεϊκή οικογένεια - το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας; Υποθέσαμε ότι όσο πιο υψηλό θα είναι το μορφωτικό επίπεδο τη μητέρας τόσο πιο θετικές θα είναι οι σχέσεις της με το παιδί της και τόσο πιο μικρή θα είναι η σύγκρουση και η εξάρτηση στη σχέση αυτή.
- Επηρεάζει τη σύγκρουση, την εξάρτηση και τη θετική σχέση του παιδιού με τη μητέρα - στη μονογονεϊκή οικογένεια - το διάστημα που έχει περάσει από το διαζύγιο; Υποθέσαμε ότι όσο πιο πολύς χρόνος έχει περάσει από το διαζύγιο, τόσο

πιο μικρή θα είναι η σύγκρουση και η εξάρτηση και τόσο πιο θετική η σχέση αυτή.

2. ΔΕΙΓΜΑ

Το δείγμα που επιλέχθηκε για την ερευνητική αυτή προσπάθεια ήταν 29 μητέρες ανήλικων παιδιών ηλικίας 2, έως και 6,5 ετών, που έχουν χωρίσει, έχουν την επιμέλεια και ζουν με τα παιδιά τους. Συγκροτήθηκε επίσης ομάδα ελέγχου, που αποτελούνταν από 29 μητέρες παντρεμένες με παιδιά στο ίδιο ηλικιακό φάσμα.

Το δείγμα των χωρισμένων μητέρων συλλέχθηκε από το Σύλλογο Μονογονεϊκών Οικογενειών του νομού Λάρισας με τη βοήθεια της υπεύθυνης του συλλόγου κυρίας Ρίζου και η επαφή με τις μητέρες αυτές για την συμπλήρωση του ερωτηματολογίου έγινε τηλεφωνικά. Η επιλογή του δείγματος με βάση το παραπάνω κριτήριο πραγματοποιήθηκε από την ίδια την κυρία Ρίζου έτσι ώστε να διατηρηθεί το απόρρητο των στοιχείων των γυναικών αυτών.

Με βάση τα στοιχεία των 29 αυτών μητέρων έγινε και η συλλογή του δείγματος των παντρεμένων μητέρων που αποτέλεσαν την ομάδα ελέγχου της έρευνας. Η επιλογή των μητέρων αυτών έγινε με βάση τα δημογραφικά χαρακτηριστικά της πειραματικής ομάδας. Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν μέσα από προσωπική επαφή με τις γυναίκες αυτές.

Η τελική μορφή του δείγματος έχει ως εξής. Η πειραματική ομάδα των χωρισμένων μητέρων αποτελείται από 29 γυναίκες ηλικίας από 21 έως και 44 ετών. Δεκαεπτά από τις μητέρες αυτές διαμένουν στη Λάρισα και οι υπόλοιπες 12 στην περιφέρεια του νομού Λάρισας - Αμπελώνας, Πλατύκαμπος, Αγιά, Τύρναβος, Φαλάνη, Νίκαια. Τα επαγγέλματα των γυναικών αυτών ποικίλουν. Υπάρχουν 1 καθηγήτρια μουσικής, 1 καθηγήτρια γυμναστικής, 2 καθηγήτριες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, 1 καθηγήτρια γαλλικών, 2 έμποροι, 1 αγρότισσα, 4 πωλήτριες, 1 δικηγόρος, 1 μουσικός, 1 ζωγράφος, 1 τραπεζική υπάλληλος, 2 δημοτικοί υπάλληλοι, 1 δασκάλα, 1 νοσηλεύτρια, 2 λογίστριες, 1 δασολόγος, 1 γραμματέας, 1 κομμώτρια, 1 ιδιωτική υπάλληλος, 1 σπουδάστρια, 1 άνεργη και μία μητέρα που ασχολείται με τα οικιακά.

Το μορφωτικό επίπεδο της πλειοψηφίας του δείγματος της πειραματικής ομάδας αποτελείται από μητέρες που έχουν τελειώσει κάποιο Τ.Ε.Ι. ή κάποιο Πανεπιστήμιο, υπάρχουν τελειόφοιτοι δευτεροβάθμιας και μία περίπτωση πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Οι περισσότερες από αυτές τις μητέρες έχουν ένα μόνο παιδί, 11 από αυτές έχουν δύο παιδιά και μόνο δύο έχουν τρία παιδιά.

Το διάστημα χωρισμού των γυναικών αυτών ποικίλει από μισό έως και τέσσερα χρόνια, με τις περισσότερες να έχουν από 1 έως και 1,5 με 2 χρόνια που έχουν χωρίσει.

Η ομάδα ελέγχου αποτελείται και αυτή από μητέρες παιδιών από 2 έως και 6,5 ετών που όμως είναι παντρεμένες, ηλικίας από 25 έως και 41 ετών. Η πλειοψηφία τους μένει στη Βέροια και στη Λαμία, 3 από αυτές μένουν στο Βόλο και 7 στην περιφέρεια του νομού Ημαθίας.

Τα επαγγέλματα και εδώ ποικίλουν. 4 καθηγήτριες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, 1 νοσηλεύτρια, 1 ελεύθερη επαγγελματίας, 2 γιατροί, 2 δασκάλες χορού, 2 δασκάλες πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, 1 γεωπόνος, 1 αστυνομικός, 2 ιδιωτικοί υπάλληλοι, 2 πωλήτριες και 11 μητέρες που ασχολούνται με τα οικιακά.

Χαρακτηριστικό είναι ότι στην ομάδα ελέγχου υπάρχουν πολλές γυναίκες που δεν ασκούν κάποιο επάγγελμα, παρόλο που το μορφωτικό τους επίπεδο δεν είναι πολύ χαμηλό. Συγκεκριμένα, 14 από τις μητέρες αυτές έχουν τελειώσει κάποια Πανεπιστημιακή σχολή ή Τ.Ε.Ι. και οι υπόλοιπες έχουν μορφωτικό επίπεδο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Μόνο 3 από αυτές έχουν τελειώσει δημοτικό.

Στην ομάδα ελέγχου, οι περισσότερες μητέρες έχουν δύο παιδιά, 3 από αυτές έχουν ένα παιδί, 3 έχουν τρία παιδιά και μόνο μία είναι πολύτεκνη με τέσσερα παιδιά.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Το μεθοδολογικό εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε για την έρευνα ήταν η Κλίμακα Εκτίμησης της Σχέσης μεταξύ παιδιού - γονέων (Child - Parent Relationship Scale) του Pianta. Η κλίμακα έχει μεταφραστεί και προσαρμοστεί στα ελληνικά δεδομένα από τον Απόστολο Σωτηρίου (2002).

Πρόκειται για κλίμακα τύπου Likert , έχει 30 ερωτήσεις και συμπληρώνεται από τους γονείς. Η παραγοντική ανάλυση του ελληνικού ερωτηματολογίου απέδωσε τρεις επιμέρους υποκλίμακες:

1. Την υποκλίμακα της σύγκρουσης που μετράει κατά πόσο υπάρχουν συγκρούσεις στη σχέση του γονιού με το παιδί και υπολογίζεται από τις απαντήσεις των ερωτήσεων 2, 12, 14, 21, 24 και 28.
2. Την υποκλίμακα της εξάρτησης η οποία μετράει το βαθμό στον οποίο το παιδί είναι εξαρτημένο από το γονιό του και φαίνεται από τα αποτελέσματα των ερωτήσεων 3, 9, 11, 15, 18, 26 και 27.
3. Τέλος, την υποκλίμακα της θετικής σχέσης. Η υποκλίμακα αυτή αφορά τις ερωτήσεις 1, 10, 13, 16, 29 και 30 και αναδεικνύει κατά πόσο το παιδί έχει θετική ή όχι σχέση με το γονιό του.

Οι τρεις υποκλίμακες που παρουσιάστηκαν παραπάνω αναφέρονται στις 19 από τις 30 ερωτήσεις του ερωτηματολογίου. Οι υπόλοιπες 11 ερωτήσεις δεν φόρτισαν κάποιον από τους τρεις παράγοντες - σύγκρουση, εξάρτηση, θετική σχέση - και γι' αυτό το λόγο εξαιρέθηκαν.

Το ερωτηματολόγιο περιελάμβανε και ερωτηματολόγιο σχετικά με τα δημογραφικά στοιχεία της μητέρας και του παιδιού. Συμπληρώνονταν η ηλικία της, ο τόπος διαμονής της, το επάγγελμα, το μορφωτικό επίπεδο και ο αριθμός των παιδιών της. Στην περίπτωση των χωρισμένων μητέρων συμπληρώνονταν και το διάστημα χωρισμού. Επίσης ζητήθηκε από τις μητέρες η ηλικία, το φύλο και η σειρά γέννησης του παιδιού στο οποίο αναφέρονταν το ερωτηματολόγιο.

Ακολουθεί στο τέλος σε παράστημα το ερωτηματολόγιο.

4. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΠΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΜΕΤΡΑ ΠΟΥ ΕΡΕΥΝΗΘΗΚΑΝ

Η διαδικασία που ακολουθήθηκε ήταν η παρακάτω. Καταρχήν επελέγη το ερωτηματολόγιο που θα χρησιμοποιούσαμε για την έρευνα. Έπειτα έγινε η συλλογή του δείγματος ώστε να συμπληρωθούν τα ερωτηματολόγια.

Αφού έγινε η συλλογή των δεδομένων, ακολούθησε η επεξεργασία τους, ώστε μέσα από αυτήν να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα σχετικά με τα ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε στην αρχή και να δούμε αν επαληθεύονται οι υποθέσεις.

Όπως αναφέρθηκε και προηγούμενα, διερευνήθηκαν η σύγκρουση, η εξάρτηση και οι θετικές σχέσεις μητέρας - παιδιού, το φύλο του, το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας και το διάστημα χωρισμού των γονιών με τις τρεις υποκλίμακες του ερωτηματολογίου - σύγκρουση, εξάρτηση, θετική σχέση.

5. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Ξεκινώντας θα παραθέσουμε τα χαρακτηριστικά της πειραματικής ομάδας και της ομάδας ελέγχου σε έναν συγκεντρωτικό πίνακα. (Σε άλλο σημείο έχουν περιγραφεί αναλυτικά)

Χαρακτηριστικά	Πειραματική ομάδα	Ομάδα ελέγχου
Μ.Ο ηλικίας μητέρας	31	31
Μορφωτικό επίπεδο		
Δημοτικό	1	3
Γυμνάσιο	3	4
Λύκειο	8	8
Τ.Ε.Ι./ Α.Ε.Ι.	17	14
Αριθμός παιδιών		
1	16	3
2	11	22
3	2	3
4	0	1
Ηλικία παιδιών		
1. 2-3,5 ετών	10	8
2. 4-6,5 ετών	19	21
Φύλο		
1. αγόρι	15	12
2. κορίτσι	14	17
Σειρά γέννησης		
Μοναχοπαίδι	16	3
Πρωτότοκο		5
Δευτερότοκο	11	17
Τριτότοκο	2	3
Τελευταίο	0	1

Πίνακας 1. Συγκεντρωτικός πίνακας με τα χαρακτηριστικά των δύο ομάδων.

Ονομάσαμε την πειραματική ομάδα, τις χωρισμένες μητέρες δηλαδή, ομάδα 1 και την ομάδα ελέγχου, τις παντρεμένες μητέρες, ομάδα 2.

Στην αρχή έγινε μία ανάλυση διακύμανσης (ANOVA) των τριών υποκλιμάκων των δύο ομάδων, της πειραματικής και της ομάδας ελέγχου. Συγκρίναμε τις απαντήσεις των δύο ομάδων στις συγκεκριμένες ερωτήσεις που αφορούσαν κάθε υποκλίμακα ξεχωριστά ώστε να εντοπίσουμε αν υπάρχει περισσότερη σύγκρουση, εξάρτηση και θετική σχέση στις σχέσεις μητέρας - παιδιού στις πυρηνικές ή στις μονογονεϊκές οικογένειες. Ακολουθεί ένας περιγραφικός πίνακας για τις τρεις υποκλίμακες.

Υποκλίμακα	Πειραματική ομάδα 1		Ομάδα ελέγχου 2	
	Μ.Ο.	Τυπική Απόκλιση	Μ.Ο.	Τυπική Απόκλιση
Σύγκρουση	0,7586	1,1849	6,2759	5,2160
Εξάρτηση	12,8276	2,5921	13,3103	4,4889
Θετική σχέση	17,0345	1,7420	15,8966	2,7038

Πίνακας 2. Περιγραφικός πίνακας με τα στοιχεία που προέκυψαν για τις τρεις υποκλίμακες μαζί.

Ας δούμε τώρα την κάθε μία υποκλίμακα ξεχωριστά και τα στοιχεία που προέκυψαν από τη στατιστική ανάλυση.

Όσον αφορά τη σύγκρουση καταρχήν διαπιστώσαμε ότι υπάρχει μεταξύ των δύο ομάδων μία στατιστικά σημαντική διαφορά. Η ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η σύγκρουση στις σχέσεις μητέρας-παιδιού στις πυρηνικές οικογένειες είναι μεγαλύτερη και εντονότερη από αυτήν στις μονογονεϊκές οικογένειες, $F(1, 54) = 26,084, p < .0001$. Βρέθηκε δηλαδή ότι τα παιδιά των πυρηνικών οικογενειών ηλικίας 2 έως και 6,5 έρχονται σε μεγαλύτερη σύγκρουση με τις μητέρες τους από ότι τα

παιδιά της ίδιας ηλικίας που προέρχονται από μονογονεϊκές οικογένειες.

Μία διαφορά στατιστικά σημαντική παρουσιάζεται και για την υποκλίμακα της εξάρτησης. Η ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η εξάρτηση στα παιδιά των πυρηνικών οικογενειών είναι μεγαλύτερη από αυτήν στα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών, $F(1, 56) = 6,052$, $p < 0,05$. Με βάση τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης φαίνεται ότι τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών είναι λιγότερο εξαρτημένα από τις μητέρες τους από τα παιδιά των πυρηνικών οικογενειών. Αρχική μας υπόθεση ήταν ότι τα παιδιά της πειραματικής ομάδας (ομάδα 1) θα ήταν περισσότερο εξαρτημένα από τα παιδιά της ομάδας ελέγχου (ομάδα 2).

Ανάλογη στατιστική σημαντικότητα δεν παρουσιάζεται για την τρίτη υποκλίμακα της θετικής σχέσης. Εδώ η διαφορά των μέσων όρων έδειξε μία ελαφρώς πιο θετική σχέση μητέρας-παιδιού για την πειραματική ομάδα, $F(1, 56) = 4,437$, $p > 0,05$. Το συγκεκριμένο αποτέλεσμα όμως, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικό στατιστικά.

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι η κλίμακα που βρέθηκε να διαφέρει στατιστικά σημαντικά ήταν αυτή της σύγκρουσης και της εξάρτησης. Και οι δύο υποκλίμακες ήταν ισχυρότερες στην ομάδα ελέγχου, στα παιδιά των πυρηνικών οικογενειών. Αυτό το αποτέλεσμα διαψεύδει την αρχική μας υπόθεση, ότι δηλαδή οι συγκρούσεις και η εξάρτηση στη σχέση μητέρας-παιδιού στις μονογονεϊκές οικογένειες θα ήταν περισσότερες. Οι διαφορές στους μέσους όρους των απαντήσεων για την υποκλίμακα της θετικής σχέσης, δεν επιβεβαιώνουν τις αρχικές μας υποθέσεις.

Ακολούθησε μία ενδοομαδική έρευνα για την πειραματική ομάδα, την ομάδα των χωρισμένων μητέρων. Για να υπολογίσουμε αν υπάρχει κάποια αιτιώδης σχέση ανάμεσα στην ηλικία και τις τρεις υποκλίμακες, κατηγοριοποιήσαμε τα παιδιά αυτά - των χωρισμένων μόνο μητέρων - σε δύο ομάδες με βάση την ηλικία τους. Την πρώτη ομάδα αποτελούσαν τα παιδιά από 2 έως και 3,5 ετών και ήταν 10 στον αριθμό και τη δεύτερη ομάδα τα παιδιά από 4 έως και 6,5 και ήταν 19.

Όσον αφορά τη σύγκρουση και τη θετική σχέση δεν βρέθηκαν στατιστικά αποτελέσματα. Η μικρή διαφορά των μέσων όρων έδειξε κάποια σύγκρουση στα μεγαλύτερα παιδιά και πιο θετική σχέση στα μικρότερα αλλά δεν πρόκειται για στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα, $F(1, 27) = 0,625, p = > 0,4$ (για τη σύγκρουση) και $F(1, 27) = 0,346, p = > 0,5$ (για τη θετική σχέση).

Αντίθετα μεγάλη στατιστική σημαντικότητα διακρίναμε στην κλίμακα της εξάρτησης. Με βάση τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την ανάλυση διακύμανσης λοιπόν διαπιστώσαμε μεγαλύτερη εξάρτηση των μικρών παιδιών των μονογονεϊκών οικογενειών από τη μητέρα, $F(1, 27) = 4,870, p = < 0,04$, κάτι που επαληθεύει και την αρχική μας υπόθεση πάνω σ' αυτό το θέμα. Ακολουθεί πίνακας που περιγράφει τα αποτελέσματα για τις τρεις υποκλίμακες σε συνάρτηση με την ηλικία του παιδιού.

		N	M.O.	Τυπική Απόκλιση
Σύγκρουση	1	10	1,0000	1,4142
	2	19	0,6316	1,0651
Εξάρτηση	1	10	14,2000	2,7406
	2	19	12,1053	2,2582
Θετική Σχέση	1	10	17,3000	1,8288
	2	19	16,8947	1,7287

Πίνακας 3. Αποτελέσματα της πειραματικής ομάδας για τις τρεις υποκλίμακες, σύγκρουση, εξάρτηση και θετική σχέση ως προς την ηλικία του παιδιού.

Το φύλο του παιδιού δεν φάνηκε να έχει ιδιαίτερη σημασία στη σχέση του με τη μητέρα και συγκεκριμένα στις τρεις υποκλίμακες που εξετάζουμε.

Για να βρεθεί η σχέση του φύλου του παιδιού με τις τρεις υποκλίμακες κατηγοριοποιήσαμε τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών σε δύο ομάδες. Η πρώτη ομάδα περιλάμβανε 15 αγόρια και η δεύτερη 14 κορίτσια. Η ανάλυση διακύμανσης δεν μας

έδωσε αποτελέσματα στατιστικά σημαντικά, $F(1, 27) = 0,037, p < 0,05$, για την σύγκρουση, $F(1, 27) = 0,392, p > 0,05$ για την εξάρτηση και $F(1, 27) = 0,281, p > 0,05$ για τη θετική σχέση. Οι αρχικές μας υποθέσεις συμφωνούν με την τάση που εκφράζει η διαφορά των μέσων όρων αλλά τα αποτελέσματα δεν αποδείχτηκαν στατιστικά σημαντικά. Επομένως η ερευνητική αυτή προσπάθεια κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το φύλο του παιδιού δεν παίζει σπουδαίο ρόλο στη σχέση με τη μητέρα ως προς τη σύγκρουση, την εξάρτηση και τη θετική σχέση. Ακολουθεί σχετικός πίνακας με όσα προέκυψαν από τη στατιστική επεξεργασία του παράγοντα αυτού.

		N	M.O.	Τυπική Απόκλιση
Σύγκρουση	1	15	0,8000	1,1649
	2	14	0,7143	1,1387
Εξάρτηση	1	15	12,5333	2,5033
	2	14	13,1429	2,7416
Θετική Σχέση	1	15	16,8667	2,0307
	2	14	17,2143	1,4239

Πίνακας 4. Αποτελέσματα της πειραματικής ομάδας για τις τρεις υποκλίμακες, τη σύγκρουση, την εξάρτηση και τη θετική σχέση ως προς το φύλο του παιδιού.

Το μορφωτικό επίπεδο των χωρισμένων μητέρων φάνηκε να παίζει κάποιο ρόλο στη σχέση τους με τα παιδιά τους. Για τις ανάγκες της έρευνας κατηγοριοποιήσαμε και κωδικοποιήσαμε και το μορφωτικό επίπεδο σε τέσσερις ομάδες. Ομάδα 1 ήταν το Δημοτικό, ομάδα 2 το Γυμνάσιο, ομάδα 3 το Λύκειο και ομάδα 4 το Τ.Ε.Ι. και το Α.Ε.Ι. Δυστυχώς δεν προέκυψε ισομερής κατανομή του δείγματος και οι απόφοιτοι των Τ.Ε.Ι. και Α.Ε.Ι. αποτελούσαν την πλειοψηφία σε σχέση με τις άλλες βαθμίδες εκπαίδευσης. Παρόλα αυτά αξίζει να αναφέρουμε τα αποτελέσματα της έρευνας μας. Η υποκλίμακα της θετικής σχέσης δεν είχε στατιστικά

σημαντική διαφορά, $F(3, 25) = 0,135$, $p > 0,9$ σε αντίθεση με τις άλλες δύο υποκλίμακες, τη σύγκρουση και την εξάρτηση.

Ακολουθεί πίνακας με τα αποτελέσματα σχετικά με το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας και τις τρεις υποκλίμακες.

		N	M.O.	Τυπική Απόκλιση
Σύγκρουση	1	1	4,0000	0,0000
	2	3	1,3333	1,5275
	3	8	0,3750	1,0607
	4	17	0,6471	0,9315
Εξάρτηση	1	1	15,0000	0,0000
	2	3	16,3333	2,8868
	3	8	12,6250	2,3867
	4	17	12,1765	2,2703
Θετική Σχέση	1	1	16,0000	0,0000
	2	3	17,3333	1,1547
	3	8	17,0000	2,2678
	4	17	17,0588	1,3760

Πίνακας 5. Αποτελέσματα της πειραματικής ομάδας για τις τρεις υποκλίμακες, της σύγκρουσης, της εξάρτησης και της θετικής σχέσης ως προς το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας.

Με βάση λοιπόν τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης το μορφωτικό επίπεδο της διαζευγμένης μητέρας δεν επηρεάζει το πόσο θετική θα είναι η σχέση της με το παιδί της. Δεν ισχύει όμως το ίδιο για τη σύγκρουση και την εξάρτηση.

Οι διαζευγμένες λοιπόν μητέρες που έχουν τελειώσει κατώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης (δημοτικό, γυμνάσιο), έχουν, με βάση την παρούσα έρευνα και τα όσα προέκυψαν από την ανάλυση διακύμανσης, μεγαλύτερες και εντονότερες συγκρούσεις με τα παιδιά τους από εκείνες τις μητέρες που έχουν τελειώσει το λύκειο, κάποιο Τ.Ε.Ι. ή κάποια Πανεπιστημιακή σχολή, $F(3, 25) = 4,064$, $p < 0,02$. φαίνεται λοιπόν ότι οι λιγότερο μορφωμένες

μητέρες έχουν πιο πολλές συγκρούσεις με τα παιδιά τους. Αυτό επιβεβαιώνει και τις αρχικές μας υποθέσεις.

Στατιστικά σημαντική είναι και η διαφορά όσον αφορά την εξάρτηση του παιδιού από τη μητέρα του σε συνάρτηση με το μορφωτικό επίπεδο της δεύτερης. Οι διαζευγμένες μητέρες χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου φαίνεται από την ανάλυση διακύμανσης να έχουν μεγαλύτερης εξάρτησης σχέση με τα παιδιά τους κάτι που επιβεβαιώνει και τις αρχικές μας υποθέσεις για το θέμα αυτό, $F(3, 25) = 2,945, p = 0,05$.

Το διάστημα του χωρισμού δεν φάνηκε να παίζει σπουδαίο ρόλο στις σχέσεις μητέρας-παιδιού μονογονεϊκής οικογένειας και στις τρεις υποκλίμακες που εξετάζουμε. Η στατιστική διαφορά που προέκυψε από την ανάλυση διακύμανσης δεν ήταν σημαντική.

Κατηγοριοποιήσαμε και το διάστημα χωρισμού για τις ανάγκες της στατιστικής ανάλυσης. Στην πρώτη ομάδα ήταν οι μητέρες που είχε περάσει 1/2 έως και 2 χρόνια από το διαζύγιο και στην δεύτερη ομάδα οι μητέρες που είχαν περάσει 2,5 έως και 4 χρόνια από το διαζύγιο.

Υποθέσαμε ότι η σύγκρουση θα ήταν μειωμένη και η σχέση μητέρας-παιδιού πιο θετική στην δεύτερη ομάδα. Οι μέσοι όροι των απαντήσεων που δόθηκαν από τις μητέρες επαλήθευσαν εν μέρει τις υποθέσεις μας. Από αυτούς διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά που ανήκαν στην πρώτη ομάδα είχαν πιο πολλές συγκρούσεις με τις μητέρες τους και μεγαλύτερη εξάρτηση ενώ αυτά της δεύτερης ομάδας είχαν πιο θετικές σχέσεις με τις μητέρες τους. Η διαφορά όμως που προέκυψε από την ανάλυση διακύμανσης για τη σύγκρουση, $F(1, 27) = 1,414, p = > 0,2$, για την εξάρτηση, $F(1, 27) = 0,359, p = > 0,5$ και για τη θετική σχέση, $F(1, 27) = 0,123, p = > 0,7$ δεν ήταν σημαντική οπότε καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το διάστημα του χωρισμού δεν φαίνεται να έπαιξε σπουδαίο ρόλο όσον αφορά αυτές τις τρεις υποκλίμακες στις σχέσεις των παιδιών μονογονεϊκών οικογενειών με τις μητέρες τους.

Τα αποτελέσματα φαίνονται στον παρακάτω πίνακα.

		N	M.O.	Τυπική Απόκλιση
Σύγκρουση	1	18	0,5556	1,0416
	2	11	1,0909	1,3751
Εξάρτηση	1	18	2,5315	2,5315
	2	11	2,7700	2,7700
Θετική Σχέση	1	18	1,8621	1,8621
	2	11	1,6011	1,6011

Πίνακας 6. Αποτελέσματα της πειραματικής ομάδας για τις τρεις υποκλίμακες, τη σύγκρουση, την εξάρτηση και τη θετική σχέση ως προς το διάστημα του χωρισμού.

6. ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα εργασία γίνεται μια ερευνητική προσπάθεια σχετικά με το διαζύγιο και τις μετέπειτα σχέσεις παιδιών-μητέρων μονογονεϊκών οικογενειών σχετικά με τρεις συγκεκριμένες παραμέτρους, τη σύγκρουση, την εξάρτηση και τη θετική σχέση. Έγινε μία προσπάθεια να διερευνηθούν οι σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα παιδιά και στις μητέρες τους μετά από ένα διαζύγιο. Αν η συμπεριφορά των παιδιών είναι περίεργη, αν υπάρχουν προστριβές και συγκρούσεις μεταξύ αυτών και των μητέρων τους, αν έχουν την τάση να προσκολλώνται και να εξαρτώνται από αυτές σε μεγάλο βαθμό ή αν η σχέση τους με τη μητέρα τους είναι αρμονική και θετική.

Ελέγξαμε λοιπόν κατά ποσό υπάρχει στη σχέση αυτή μητέρας-παιδιού μετά από ένα διαζύγιο, σύγκρουση, εξάρτηση και κατά πόσο αυτή είναι θετική κάνοντας μία σύγκριση με μητέρες και παιδιά πυρηνικών οικογενειών. Επίσης προσπαθήσαμε να δούμε αν η ηλικία του παιδιού, το φύλο του, το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας και το διάστημα που έχει περάσει από το διαζύγιο επηρεάζει τις τρεις εξεταζόμενες υποκλίμακες - σύγκρουση, εξάρτηση, θετική σχέση - σ' αυτή τη σχέση.

Σε κάποιες από τις υποθέσεις που κάναμε πριν την έρευνα σχετικά με τα όσα εξετάσαμε επαληθευθήκαμε και σε κάποιες άλλες όχι. Όσον αφορά τις τρεις υποκλίμακες και τη σύγκριση των δύο ομάδων βρήκαμε μεγαλύτερη σύγκρουση και εξάρτηση στα παιδιά των πυρηνικών οικογενειών. Όσον αφορά τα αποτελέσματα για την υποκλίμακα της θετικής σχέσης δεν ήταν στατιστικά σημαντικά.

Το ίδιο συνέβη και με τα αποτελέσματα της σύγκρουσης και της θετικής σχέσης μητέρας-παιδιού μονογονεϊκών οικογενειών σε συνάρτηση με την ηλικία του δεύτερου. Μέσα από τη διαφορά των μέσων όρων - χωρίς αυτό να αποτελεί στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα βρέθηκε ότι τα μεγαλύτερα παιδιά έρχονται σε μεγαλύτερη σύγκρουση και έχουν λιγότερο θετική σχέση με τη μητέρα τους από ότι τα μικρότερα. Σημαντικό αποτέλεσμα ήταν

αυτό σχετικά με την εξάρτηση και την ηλικία του παιδιού. Αποδείχτηκε ότι τα μικρότερα παιδιά είναι πιο εξαρτημένα από τις μητέρες τους από τα μεγαλύτερα παιδιά.

Το φύλο του παιδιού δεν παίζει σπουδαίο ρόλο, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας στη σχέση του με τη μητέρα του ύστερα από ένα διαζύγιο όσον αφορά ειδικότερα τη σύγκρουση, την εξάρτηση και τη θετική σχέση.

Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήξαμε και ύστερα από την εξέταση των τριών αυτών υποκλιμάκων σε σχέση με το διάστημα του χωρισμού.

Αντίθετα, το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας φάνηκε να παίζει σπουδαίο ρόλο και να επηρεάζει τη σχέση της με το παιδί της ως προς τη σύγκρουση και την εξάρτηση που υπάρχει σ' αυτήν. Οι μητέρες με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο έχουν λιγότερες συγκρούσεις και προστριβές αλλά και λιγότερη εξάρτηση στη σχέση τους με τα παιδιά τους.

Τα αποτελέσματα που προέκυψαν λοιπόν μας δείχνουν ότι η σύγκρουση στη σχέση μητέρας-παιδιού σε μία πυρηνική οικογένεια είναι πιο μεγάλη από τη σύγκρουση των παιδιών με τη μητέρα σε μία μονογονεϊκή οικογένεια. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί αφού στις μονογονεϊκές οικογένειες τα παιδιά μπορεί να είναι λιγότερο ατίθασα και επιθετικά προς τη μητέρα, επειδή μπορεί να βιώνουν το φόβο της αποχώρησης, εκτός του πατέρα και της μητέρας. Είδαμε ότι το μικρό παιδί βλέποντας τον πατέρα να φεύγει από το σπίτι θεωρεί ότι μπορεί κάτι ανάλογο να κάνει και η μητέρα. Επομένως για να αποτρέψει κάτι τέτοιο συμπεριφέρεται με αρεστό προς τη μαμά τρόπο και δεν έρχεται σε σύγκρουση με αυτήν. Αντίθετα τα παιδιά των πυρηνικών οικογενειών θεωρώντας «δεδομένους» τους γονείς τους και μη έχοντας βιώσει το φόβο της αποχώρησης κάποιου από τους δύο εκφράζονται πιο ελεύθερα και εκδηλώνουν περισσότερες συγκρούσεις με τις μητέρες τους. Επίσης από την άλλη οι ίδιες οι μητέρες έχοντας τύψεις για το διαζύγιο και μη θέλοντας να δυσανεστήσουν και να πληγώσουν κι άλλο τα παιδιά τους φέρονται σ' αυτά υποχωρητικά και έτσι

αποτρέπονται οι διαφωνίες, οι τσακωμοί και οι συγκρούσεις ανάμεσά τους.

✓ Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τους Amato & Keith (1991a) και Cheung και Liu (1997) σύμφωνα με τους οποίους τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών έρχονται σε μεγαλύτερες συγκρούσεις με τους γονείς, και ειδικότερα με τη μητέρα αφού με αυτήν περνούν τις περισσότερες ώρες τους γιατί τους αποδίδουν ευθύνες για το χωρισμό και την δυσάρεστη γι' αυτά κατάσταση που βιώνουν. Επίσης πολλές φορές βλέπουν τις μητέρες να ασχολούνται με διάφορα ζητήματα και ίσως και με προσωπικές υποθέσεις τους και θεωρούν ότι λαμβάνουν ανεπαρκή αγάπη από μέρους τους κάτι που τους προκαλεί και τη θλίψη αλλά και το θυμό και επομένως τους κάνει να συγκρούονται μαζί τους.

Όσον αφορά την υποκλίμακα της εξάρτησης περιμέναμε να υπάρχει αυξημένη εξάρτηση των παιδιών των χωρισμένων μητέρων από αυτές και ως προς τη θετική σχέση να είναι αυτή μητέρας-παιδιού στις πυρηνικές οικογένειες.

Ανάλογες έρευνες σχετικές με αυτό το θέμα κατέληξαν ότι τα παιδιά ηλικίας 2,5 με 6 ετών που έχουν βιώσει το γονεϊκό διαζύγιο εκδηλώνουν τάσεις εξάρτησης και προσκόλλησης στις μητέρες τους (Wallerstein & Kelly, 1975). Όσον αφορά τη θετική σχέση υπάρχουν αντιφατικά αποτελέσματα. Η Hetherington και οι συνεργάτες της θεωρούν ότι τα παιδιά των πυρηνικών οικογενειών έχουν καλύτερες σχέσεις με τους γονείς από τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών καθώς επίσης και καλύτερη επικοινωνία (Hetherington, Cox & Cox, 1982). Στα ίδια συμπεράσματα κατέληξαν και οι Spruijt, DeGoede & Vandervalk (2001).

Σύμφωνα με την Χατζηχρήστου (1999) τα παιδιά των χωρισμένων γονιών αντιμετωπίζουν προβλήματα στις σχέσεις με τη μητέρα και γενικότερα με τους γονείς τους. Το ίδιο υποστηρίζουν και οι Hetherington, Cox & Cox (1978), Amato & Keith (1991), Capaldi & Patterson (1991), Simons and Associates (1996) και Santrock & Warshak (1979).

Το αρνητικό κλίμα στη σχέση αυτή οφείλεται κατά τους Pett, Wampold & Turner στο γεγονός ότι πολλές φορές οι χωρισμένες μητέρες για να αντεπεξέλθουν στα καθημερινά τους προβλήματα παραμελούν τα παιδιά τους και τις ανάγκες τους (Pett, Turner, Wampold & Vaughan-Cole, 1999).

Οι περισσότεροι λοιπόν ερευνητές συμφωνούν στο γεγονός ότι τα παιδιά των πυρηνικών οικογενειών έχουν πιο θετικές σχέσεις με τις μητέρες τους από τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών. Οι έρευνες αυτές αφορούν φυσικά τις δυτικές χώρες του εξωτερικού. Διάφοροι κοινωνικοί και περιβαλλοντικοί παράγοντες προφανώς επηρεάζουν τα αποτελέσματα ανάλογων ερευνών σε άλλους πολιτισμούς και σε άλλες χώρες.

Σ' αυτό που συμφωνούν όλοι οι ερευνητές είναι το γεγονός ότι η καλή, στοργική, ζεστή αλλά και λογικά πειθαρχημένη σχέση μητέρας-παιδιού σε μία μονογονεϊκή οικογένεια βοηθάει το παιδί να αντιμετωπίσει με καλύτερο τρόπο ένα γονεϊκό διαζύγιο. Τα παιδιά που έχουν καλές, ζεστές και στοργικές σχέσεις με τις μητέρες τους ακόμη και αν αυτές είναι διαζευγμένες δεν υποφέρουν από φόβο εγκατάλειψης, από ανασφάλεια ότι οι γονείς τους δεν τους αγαπούν και θα πάψουν να τα φροντίζουν. Οι επιδράσεις μίας υψηλής ποιότητας σχέσης μητέρας-παιδιού είναι σημαντικές στη μείωση των φόβων και των προβλημάτων των παιδιών μετά από ένα γονεϊκό διαζύγιο (Wolchik, 2002).

Τα αποτελέσματα της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας παρουσιάζουν την ηλικία του παιδιού ως παράγοντα που επηρεάζει μόνο την εξάρτηση του από τη μητέρα του. Αυτό το αποτέλεσμα επαληθεύει και τις αρχικές μας υποθέσεις. Φαίνεται λογικό τα παιδιά που είναι σε μικρότερη ηλικία και που δεν είναι αναπτυγμένη η ανεξαρτησία και αυτονομία τους να είναι πιο προσκολλημένα στην μητέρα τους και να εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από αυτήν.

Για τις άλλες δύο υποκλίμακες, τη σύγκρουση και τη θετική σχέση δεν υπάρχουν αποτελέσματα που να την παρουσιάζουν ως καθοριστικό παράγοντα. Κάτι τέτοιο διαψεύδει τις υποθέσεις μας αφού ακούγεται πολύ λογικό τα μεγαλύτερα παιδιά να έρχονται σε

περισσότερες συγκρούσεις με τη μητέρα και να έχουν λιγότερο θετική σχέση αφού μπορεί να είναι περισσότερο επικριτικά για τις συμπεριφορές της που μπορεί να θεωρεί ότι οδήγησαν το μπαμπά να φύγει από το σπίτι.

Τα μικρότερα παιδιά λοιπόν της πειραματικής ομάδας, των χωρισμένων μητέρων, φαίνεται να έχουν μεγαλύτερη εξάρτηση από τη μητέρα του ενώ δεν αναφέρονται σημαντικές διαφορές όσον αφορά τη σύγκρουση και τη θετική σχέση.

Σε ανάλογα συμπεράσματα, ότι δηλαδή η ηλικία αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στη σχέση του παιδιού με τη μητέρα του σε μία μονογονεϊκή οικογένεια καταλήγουν και οι Spruijt, DeGoede και Vandervalk (2001). Με αυτά τα συμπεράσματα συμφωνεί και ο Kurdek (1991).

Το φύλο του παιδιού αποτέλεσε θέμα που απασχόλησε πολλούς ερευνητές για το αν επηρεάζει τον τρόπο που αντιμετωπίζει ένα παιδί το γονεϊκό διαζύγιο και τη μετέπειτα σχέση του με τους γονείς του και ιδιαίτερα με τη μητέρα που ζει μαζί της.

Άλλοι ερευνητές θεωρούν ότι τα αγόρια επηρεάζονται περισσότερο από ένα γονεϊκό διαζύγιο (Guidubaldi, 1988) και κάποιοι άλλοι ότι τα κορίτσια είναι αυτά που συνήθως βιώνουν σημαντικότερες επιπτώσεις από ένα γονεϊκό διαζύγιο (Allison & Furstenberg, 1989 & Kurdek, 1991).

Παρόλα αυτά υπάρχουν και κάποιοι ερευνητές οι οποίοι δεν θεωρούν ότι το φύλο του παιδιού είναι παράγοντας που επηρεάζει σημαντικά για τον τρόπο που θα βιώσει το παιδί το διαζύγιο των γονιών του και για το ποια θα είναι η σχέση του έπειτα με τη μητέρα με την οποία ζει (Amato & Keith, 1991).

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας συμφωνούν με αυτό, ότι δηλαδή το φύλο δεν είναι τόσο σημαντικός παράγοντας όσο συνήθιζε να θεωρείται. Τέτοιου είδους αποτελέσματα διαψεύδουν τις υποθέσεις μας σύμφωνα με τις οποίες τα αγόρια θα είχαν περισσότερες συγκρούσεις με τη μητέρα τους ενώ τα κορίτσια που από τη φύση τους είναι λιγότερο εκδηλωτικά και ενεργητικά και περισσότερο εσωστρεφή και συνεσταλμένα από τα

αγόρια θα ήταν πιο εξαρτημένα από τις μητέρες τους και οι σχέσεις τους θα ήταν πιο αρμονικές.

Κάποιοι από τους μελετητές παρουσιάζουν τα αγόρια να έχουν λίγο περισσότερες συγκρούσεις με τη μητέρα τους (Χατζηχρήστου, 1999) επειδή πιστεύουν ότι εξαιτίας τους έχουν χάσει το αρσενικό πρότυπο από την οικογένεια που είναι ο πατέρας. Κάποιες άλλες έρευνες κατέληξαν ότι τα κορίτσια εκδηλώνουν μεγαλύτερη εξάρτηση στη μητέρα από τα αγόρια (Bowlby, 1973). Με αυτά τα συμπεράσματα έτεινε να συμφωνήσει και η δική μας ερευνητική προσπάθεια αλλά οι διαφορές των απαντήσεων δεν είναι στατιστικά σημαντικές ώστε να το θεωρήσουμε ένα σίγουρο και βέβαιο αποτέλεσμα της έρευνας.

Το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας φαίνεται από τα αποτελέσματα της έρευνάς μας να επηρεάζει την εξάρτηση και τη σύγκρουση του παιδιού με τη μητέρα σε μία μονογονεϊκή οικογένεια. Οι μητέρες που έχουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο έχουν λιγότερες συγκρούσεις με τα παιδιά τους αλλά και η σχέση τους χαρακτηρίζεται από λιγότερη εξάρτηση σε σχέση με τις μητέρες χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου. Αυτό επαληθεύει και τις αρχικές μας υποθέσεις ότι οι μητέρες με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο έχουν λιγότερες συγκρούσεις και πιο θετική σχέση με τα παιδιά τους αφού συμπεριφέρονται με πιο ήρεμο τρόπο σ' αυτά, προτιμούν το διάλογο και τη συζήτηση για τα προβλήματα και όχι τις τιμωρίες και γενικά έχουν καλύτερη και πιο ποιοτική σχέση με τα παιδιά τους. . Ανάλογες έρευνες σχετικές με το συγκεκριμένο παράγοντα δεν βρέθηκαν στην βιβλιογραφία.

Το διάστημα χωρισμού αποτελεί για κάποιες έρευνες παράγοντα που καθορίζει τις επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά. Φαίνεται από κάποιες έρευνες ότι δύο χρόνια μετά το διαζύγιο οι επιπτώσεις του στα παιδιά μειώνονται (Χατζηχρήστου, 1999, Amato & Keith, 1991).

Ανάλογα συμπεράσματα δεν διαπιστώθηκαν από την παρούσα ερευνητική προσπάθεια σχετικά με τις τρεις υποκλίμακες που εξετάζαμε. Δεν αποδείχτηκε δηλαδή από τη συγκεκριμένη έρευνα ότι οι σχέσεις των παιδιών με τις μητέρες τους ως προς την

σύγκρουση, την εξάρτηση και τις θετικές σχέσεις επηρεάζονται από το χρονικό διάστημα που έχει περάσει από το διαζύγιο κάτι που δεν ήταν αναμενόμενο. Πιστεύαμε στην αρχή ότι όσο πιο πολύς χρόνος έχει περάσει από την ημέρα του χωρισμού τόσο πιο καλά και πιο ήρεμα θα είναι τα πράγματα για τα παιδιά και πιθανέ προβλήματα θα είχαν πάρει το δρόμο της λύσης.

Η ποικιλία των αποτελεσμάτων φυσικά μπορεί να οφείλεται σε πολιτισμικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Ενδεχομένως τα αποτελέσματα στα οποία κατέληξε η ερευνητική μας προσπάθεια θα διέφεραν αν η έρευνα λάμβανε χώρα κάπου αλλού, σε έναν τόπο με διαφορετικό πολιτισμό, διαφορετική κουλτούρα και με διαφορετικό βαθμό εξοικείωσης με το «φαινόμενο» του διαζυγίου.

Πιθανό πρόβλημα ή παράγοντα που επηρέασε τις απαντήσεις των μητέρων και κατ' επέκταση και τα αποτελέσματα μπορεί να ήταν και οι απαντήσεις μέσω τηλεφώνου οι οποίες «βοηθούν» ίσως στην απόκρυψη μέρους της αλήθειας. Η έλλειψη της άμεσης επαφής ίσως βοήθησε κάποιες μητέρες να είναι πιο ειλικρινείς ίσως όμως και να ήταν παράγοντας που βοήθησε να ειπωθούν πιο εύκολα κάποιες αναλήθειες. Ακόμη κάποιες μητέρες μπορεί επιθυμώντας να εξιδανικεύσουν τη σχέση τους με τα παιδιά τους να απάντησαν με αμυντικό τρόπο δίνοντας ωραιοποιημένες απαντήσεις. Το ευαίσθητο λοιπόν θέμα της έρευνας μας κάνει να διατηρούμε κάποιες επιφυλάξεις σχετικά με την απόλυτη εγκυρότητα των απαντήσεων.

III. ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΣΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΛΥΤΕΡΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ

Το διαζύγιο είναι αναμφισβήτητο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, μία πολύ δυσάρεστη κατάσταση για όλα τα μέλη της οικογένειας. Οι σημαντικότερες συνέπειες της δυσάρεστης αυτής κατάστασης έχουν αντίκτυπο στα παιδιά τα οποία ουσιαστικά δεν έχουν καμία ευθύνη γι' αυτό.

Οι συνέπειες του διαζυγίου στα παιδιά όπως και οι αντιδράσεις τους σ' αυτό έχουν αναφερθεί παραπάνω. Με τον κατάλληλο χειρισμό, όμως και από τους δύο συζύγους, οι αρνητικές αυτές συνέπειες μπορούν, αν όχι να εξαλειφθούν, τουλάχιστον να περιοριστούν.

Υπάρχουν κάποιοι παράγοντες λοιπόν, που διευκολύνουν την προσαρμογή των παιδιών από το χωρισμό των γονιών τους. Οι παράγοντες αυτοί είναι οι παρακάτω:

- Οι λίγες συγκρούσεις και η μειωμένη εχθρότητα μεταξύ των γονέων το διάστημα πριν και μετά το διαζύγιο.
- Η ικανότητα των γονέων να καλύψουν τις συναισθηματικές ανάγκες των παιδιών τους.
- Η ικανότητα των ίδιων των παιδιών να αναπτύξουν μηχανισμούς για να αντιμετωπίσουν και να προσαρμοστούν στο αγχωτικό περιβάλλον.
- Η δημοκρατική διαπαιδαγώγηση και οι ανάλογες μέθοδοι πειθαρχίας από το γονιό.
- Η κοινή στάση των γονέων όσον αφορά την ανατροφή, τη διαπαιδαγώγηση και την πειθαρχία των παιδιών και μετά το διαζύγιο.
- Η ειλικρινής αγάπη και οι θετικές σχέσεις του παιδιού και με τους δύο γονείς.
- Οι συχνές και συνεπείς επισκέψεις του γονιού που δεν έχει την επιμέλεια.
- Η ύπαρξη συναισθηματικού κλίματος στο σπίτι που επιτρέπει στο παιδί και σ' όλη την οικογένεια την ανοιχτή συζήτηση και

την έκφραση των φόβων και των ανησυχιών γύρω από τα ζητήματα του διαζυγίου.

- Η ύπαρξη και η διάθεση των φιλικών και συγγενικών προσώπων για στήριξη της οικογένειας μετά το διαζύγιο.
- Η προστασία της προσωπικότητας του ενός γονιού για τον άλλο.
- Η έμπρακτη απόδειξη της αγάπης των γονέων (Τσιμπούκης, 2002).

Πολλοί ειδικοί έχουν μιλήσει για τον τρόπο με το οποίο οι γονείς πρέπει να συμπεριφερθούν στα παιδιά σε περίπτωση διαζυγίου έτσι ώστε να μην είναι γι' αυτά ένα τραυματικό γεγονός που θα τους κοστίσει πολύ ακριβά. Καταρχάς οι γονείς, αν είναι δυνατόν και οι δύο, θα πρέπει να ενημερώσουν οι ίδιοι τα παιδιά για την απόφασή τους να χωρίσουν όταν το αποφασίσουν οριστικά εξηγώντας τους λόγους για τους οποίους οδηγήθηκαν στη λύση αυτή.

Ο τρόπος με τον οποίο θα μιλήσουν στα παιδιά και όλα όσα θα τους πουν θα πρέπει να είναι ανάλογα με την ηλικία και το στάδιο ανάπτυξής τους. Η ειλικρίνεια των γονέων θα βοηθήσει πολύ τα παιδιά και δεν θα κλονίσει την εμπιστοσύνη τους προς αυτούς κάτι που μπορεί να συμβεί στην περίπτωση που οι γονείς δεν φανούν απόλυτα ειλικρινείς με τα παιδιά.

Όλες οι αντιδράσεις από το μέρος των παιδιών θα πρέπει να είναι αναμενόμενες και αποδεκτές. Τα παιδιά σίγουρα θα έχουν πολλές απορίες και ερωτηματικά στα οποία θα αναζητούν απαντήσεις. Οι γονείς θα πρέπει να είναι πρόθυμοι να απαντήσουν σε όλες τις απορίες των παιδιών.

Τα συναισθήματα των παιδιών πρέπει να εκφράζονται όπως και όταν αυτά τα βιώνουν χωρίς καταπίεση από τους γονείς. Είτε λοιπόν, αισθάνονται θλίψη, άρνηση ή θυμό πρέπει να τα εκφράσουν.

Τα παιδιά πρέπει να είναι βέβαια ότι αυτοί που χώρισαν είναι οι γονείς μεταξύ τους και όχι με τα ίδια. Οι γονείς δεν πρέπει να χάσουν την επαφή με αυτά και πρέπει συνεχώς να τα

βεβαιώνουν ότι θα είναι πάντα δίπλα τους, θα τα προστατεύουν, θα τα φροντίζουν και θα τα αγαπούν.

Τα προβλήματα λοιπόν των δύο συζύγων θα πρέπει να είναι μακριά από τα παιδιά τα οποία σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται ως αγγελιαφόροι μηνυμάτων μεταξύ των πρώην συζύγων.

Οι πολλές αλλαγές στη ζωή των παιδιών θα πρέπει να αποφευχθούν. Καλό για τα παιδιά είναι να μην αλλάξουν την ίδια περίοδο και κατοικία και σχολείο γιατί κάτι τέτοιο δεν είναι πολύ καλό για την ομαλή προσαρμογή τους στη νέα κατάσταση που βιώνουν.

Κάτι που μπορεί να κάνει πολύ καλό στην προσαρμογή των παιδιών είναι η συνέχιση των παλιών δραστηριοτήτων και χόμπι ή η ενασχόληση με άλλα καινούρια ενδιαφέροντα (Αντωνιάδου, 1994. Τσιμπούκης, 2002. Cummings, Davis & Campbell, 2001).

Αν λοιπόν προσπαθήσουν οι γονείς σε συνδυασμό και με άλλους παράγοντες το διαζύγιο δεν θα είναι μία τραυματική και αξεπέραστη εμπειρία για τα παιδιά ανεξάρτητα από το φύλο ή την ηλικία τους.

IV. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Allison, P.D. & Furstenberg, F.F. (1989). How marital dissolution affects children: Variations by age and sex. *Developmental Psychology*, 25, 540-549.

Amato, P.R. & Keith, B. (1991a). Parental divorce and the well-being of children: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110, 26-46.

Amato, P.R. & Keith, B. (1991b). Parental divorce and adult well-being: a meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 43-58.

Αντωνιάδου, Μ. (1994). Η χρονική περίοδος γύρω από το χωρισμό: συμβουλευτική παρέμβαση. Στο Μ. Μαρκοβίτης, Κ. Χριστιανόπουλος, Α. Κοτζάμπαση, Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Λ. Λαζαρίδου, Γ. Αμπατζόγλου & Μ. Αντωνιάδου (Εκδ.), *Διαζύγιο και Παιδιά* (σσ. 78-84) Αθήνα: Διαλλαγή.

Beck, A.J., Rush, A.J., Shaw, B.F. & Emery, G. (1979). *Cognitive therapy of depression*. New York, Guilford Press.

Bianchi, S.M. (1995). The changing demographic and socioeconomic characteristics of single parent families. In S.M. Hanson et al. (Eds.), *Single parent families: Diversity, myths and realities* (pp. 71-97). New York: The Haworth Press.

Biernat, M. & Wortman, C.B. (1991). Sharing of home responsibilities between professionally employed women and their husbands. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 844-860. ✓

Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss (Vol. 2): Separation*. New York: Basic.

Buchanan, C.M., Maccoby, E. & Dornbusch, S.M. (1991). Caught between parents: Adolescents' experience in divorced homes. *Child Development*, 62, 1008-1029.

Bumpass, L. (1984). Children and marital disruption: A replication and update. *Demography*, 21, 71-82.

Capaldi, D.M. & Patterson, G.R. (1991). Relations of parental transitions to boys' adjustment problems: 1. A linear hypothesis, 2. Mothers at risk for transitions and unskilled parenting. *Developmental Psychology*, 27, 489-504. ✓

Cherlin, A.J., Furstenberg, F.F., Chase-Lansdale, L., Kiernan, K.E., Robins, P.K., Morrison, D.R. & Teitler, J.O. (1991). Longitudinal studies of effects of divorce on children in Great Britain and the United States. *Science*, 252, 1386-1389. ✓

Cherlin, A.J. (1992). *Marriage, divorce remarriage*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press.

Cheung, C.K. & Liu, E.S. (1997). Parental distress and children's problems among single-parent families in China. *Journal of Geneticial Psychology*, 158, 245-260.

Cummings, J.S., Pelligrini, D.S., Notarius, C.I. & Cummings, E.M. (1989). Children's responses to angry adult behavior as a function of marital distress and a history of inter-parent hostility. *Child Development*, 60, 1035-1043.

Cummings, M., Davies, P. & Campbell, S. (2001). New Perspectives Understanding the impact of marital conflict on children. *The Brown University and Adolescent Behavior Letter*, 17.

Doek, J. (Μάιος, 1998). Παιδιά διαζευγμένων γονέων: Μια φωνή που πρέπει να ακουστεί. Πρακτικά από το ευρωπαϊκό Φόρουμ για την οικογένεια «Οικογένεια - Ευρώπη 21^{ος} αιώνας - Όραμα και Θεσμοί». Ίδρυμα για το παιδί και την οικογένεια, Αθήνα.

Dornbusch, S.M., Carlsmith, J.M., Bushwall, S.J., Ritter, P.L., Leiderman, H., Hastorf, A.H. & Gross, R. (1985). Single parents, extended households and the control of adolescence. *Child Development*, 56, 326-341.

Duncan, G.J. & Hoffman, S.D. (1985). A reconsideration of the economic consequences of marital dissolution. *Demography*, 22, 485-487.

Emery, R.E. (1982). Interparental conflict and the children of discord and divorce. *Psychological Bulletin*, 92, 310-330.

Emery, R.E. (1988). *Marriage, divorce and children's adjustment*. Newbury Park, CA: Sage.

Frost, A.K. & Pakiz, B. (1990). The effects of marital disruption on adolescents: Time as a dynamic. *American Journal of Orthopsychiatry*, 60, 544-555.

Furstenberg, F.F., Nord, D.W., Peterson, J.L. & Zill, N. (1983). The life course of children of divorce: Marital disruption and parental contact. *American Sociological Review*, 48, 656-668.

Furstenberg, F.F. & Cherlin, A.J. (1991). *Divided families: What happens to children when parents part*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gardner, R.A. (1976). *Psychotherapy with children of divorce*. New York: Jason Aronson.

Gardner, R.A. (1979). *The parents' book about divorce*. New York: Bantam.

Garfinkel, I. & McLanahan, S. (1986). *Single mothers and their children: A new American dilemma*. Washington, DC: Urban Institute Press.

Gibson, C. (1974). The association between divorce and social class in England and Wales. *British Journal of Sociology*, 25, 79-93.

Gilby, R.L. (1979). *The development of the child's concept of the family*. Unpublished master's thesis. University of Western Ontario.

Gilby, R.L. & Pederson, D.R. (1982). The development of the child's concept of the family. *Canadian Journal of Behavioral Sciences*, 14, 111-121.

Goetting, A. (1981). Divorce outcome research: Issues and perspectives. *Journal of Family Issues*, 2, 350-378.

Goode, W.J. (1993). *World changes in divorce patterns*. New Haven: Yale University Press.

Guidubaldi, J., Cleminshaw, H.K., Perry, J.D. & McLoughlin, C.S. (1983). The impact of parental divorce on children: Report of the nationwide NASP study. *School Psychology Review*, 12, 300-323.

Guidubaldi, J. & Perry, J.D. (1985). Divorce and mental health sequelae for children: A two-year follow-up of a nationwide sample. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24, 531-537.

Guidubaldi, J. (1988). Differences in children's divorce adjustment across grade level and gender: A report from the NASP - Kent State nationwide project. In S.A. Wolchik & P. Karoly (Eds.), *Children of divorce: Empirical perspectives on adjustment* (pp. 185-232). New York: Gardner.

Hatzichristou, C. (1999). Divorced families. In C.A. Smith (Ed.), *The Encyclopedia of Parenting. Theory and Research* (pp. 135-137). Westport, Connecticut: Greenwood Press.

Herbert, M. (1998). *Χωρισμός και Διαζύγιο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Hetherington, E.M. (1972). Effects of father absence on personality development in adolescent daughters. *Developmental Psychology*, 7, 313-326.

Hetherington, E.M. & Parke, R. (1975). Socialization and the development of sex role. In E.M. Hetherington & R. Parke (Eds.), *Child Psychology: A contemporary viewpoint*. New York: McGraw-Hill.

Hetherington, E.M., Cox, M. & Cox, R. (1978). The aftermath of divorce. In J.H. Stevens & M. Mathews (Eds.), *Mother-child, father-child relations* (pp. 149-176). Washington, DC: National Association for the education of young children.

Hetherington, E.M., Cox, M. & Cox, R. (1982). Effects of divorce on parents and children. In M. Lamb (Ed.), *Nontraditional families* (pp. 233-288). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Hetherington, E.M., Cox, M. & Cox, R. (1985). Long-term effects of divorce and remarriage on the adjustment of

children. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24, 518-530.

Hetherington, E.M. (1989). Coping with family transitions: Winners, losers and survivors. *Child Development*, 60, 1-14.

Hetherington, E.M., Clingempeel, W.G., Anderson, E.R., Deal, J.E., Stanley-Hagan, M., Hollier, E.A. & Linder, M.S. (1992). Coping with marital transitions: A family systems perspective. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 57(2/3, Serial No 227).

Hochschild, A. (1989). *The second shift*. New York: Viking Penguin.

Kaplan, H.B. (1984). Self-attitudes and deviant responses: Toward the validation of a general theory of deviant behavior. In S. Mednick, M. Halway & K. Finello (Eds.), *Handbook of longitudinal research: Teenage and adult cohorts* (Vol. 2, pp. 141-150). New York: Praeger.

Kaslow, F.W. & Schwartz, L.L. (1987). *The Dynamics of Divorce. A life cycle perspective*. New York: Brunner/Mazel.

Kelly, J.B. & Wallerstein, J.S. (1976). The effects of parental divorce: Experiences of the child in early latency. *American Journal of Orthopsychiatry*, 46, 20-32.

Kelly, J.B. (1982). Divorce: The adult perspective. In B.B. Wolman (Ed.), *Handbook of Developmental Psychology* (pp. 734-750). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Kitson, G.C. & Sussman, M.B. (1982). Marital complaints, demographic characteristics and symptoms of mental distress in divorce. *Journal of Marriage and the Family*, 44, 87-101.

Κομπότη, Δ. (Μάιος, 1998). Μονογονεϊκές οικογένειες: Ευάλωτες ομάδες κοινωνικού αποκλεισμού. Πρακτικά από το ευρωπαϊκό Φόρουμ για τη οικογένεια «Οικογένεια - Ευρώπη 21^{ος} αιώνας - Όραμα και Θεσμοί». Ίδρυμα για το παιδί και την οικογένεια, Αθήνα.

Κοτζάμπαση, Α. (1994). Νομικό χρονοδιάγραμμα της κλονισμένης συζυγικής σχέσης. Σε Μ. Μαρκοβίτης, Κ. Χριστιανόπουλος, Α. Κοτζάμπαση, Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Λ. Λαζαρίδου, Γ. Αμπατζόγλου & Μ. Αντωνιάδου (Εκδ.), *Διαζύγιο και Παιδιά* (σσ. 23-30). Αθήνα: Διαλλαγή.

Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε. (1994). Διαζύγιο και παιδιά: Τα θέματα της άσκησης της γονικής μέριμνας και της επικοινωνίας. Σε Μ. Μαρκοβίτης, Κ. Χριστιανόπουλος, Α. Κοτζάμπαση, Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Λ. Λαζαρίδου, Γ. Αμπατζόγλου & Μ. Αντωνιάδου (Εκδ.), *Διαζύγιο και Παιδιά* (σσ. 31-41). Αθήνα: Διαλλαγή.

Kurdek, L.A. (1981). An integrative perspective on children's divorce adjustment. *American Psychologist*, 36, 856-866.

Kurdek, L.A., Blisk, D. & Siesky, A.E. (1981). Correlates of children's long term adjustment to their parents' divorce. *Developmental Psychology*, 17, 565-579.

Kurdek, L.A. & Berg, B. (1983). Correlates of children's adjustment to their parents' divorces. In A. Kurdek (Ed.), *New directions for child development, Vol. 19. Children and divorce* (pp. 47-60). San Francisco: Jossey-Bass.

Kurdek, L.A. (1986). Children's Reasoning About Parental Divorce. In R.D. Ashmore & D.M. Brodzinsky (Eds.), *Thinking about the family: Views of parents and children*. (pp. 233-276). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Kurdek, L.A. (1988). Social support of divorced single mothers and their children. *Journal of Divorce*, 11, 167-188.

Kurdek, L.A. (1991). Differences in Ratings of Children's Adjustment by Married Mothers Experiencing Low Marital Conflict, Married Mothers Experiencing High Marital Conflict, and Divorced Single Mothers: A Nationwide Study. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 12, 289-305.

Λαζαρίδου, Λ. (1994). Αναμενόμενες αντιδράσεις παιδιών ανάλογα με την ηλικία τους. Στο Μ. Μαρκοβίτης, Κ. Χριστιανόπουλος, Α. Κοτζάμπαση, Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Λ. Λαζαρίδου, Γ. Αμπατζόγλου & Μ. Αντωνιάδου (Εκδ.), *Διαζύγιο και Παιδιά* (σσ. 53-66). Αθήνα: Διαλλαγή.

Lansky, V. (1994). *Αντιμετωπίζοντας το παιδί μετά το διαζύγιο*. Αθήνα: Αναστασιάδη.

Laosa, L.M. (1988). Ethnicity and single parenting in the United States. In E.M. Hetherington & J.D. Arasteh (Eds.), *Impact of divorce, single parenting and stepparenting* (pp. 23-49). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Lawson, E.J. & Sharpe, T.L. (2000). Black men and divorce: Implication for culturally competent. *Journal Minority Health Today*, July.

Levinger, G. & Moles, O.C. (Eds.). (1979). *Divorce and separation: Context, causes and consequences*. New York: Basic Books.

Long, N., Forehand, R., Fauber, R. & Brody, G.H. (1987). Self-perceived and independently observed competence of young adolescents as a function of parental marital and recent divorce. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 15, 15-27.

Maccoby, E.E. & Mnookin, R.H. (1992). *Dividing the child*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

McDermott, J.F. (1968). Perant al divorce in early childhood. *American Journal of Psychiatry*, 124, 1424-1432.

McLanahan, S. & Bumpass, L. (1988). Intergenerational consequences of family disruption. *American Journal of Sociology*, 94, 130-152.

Mendell, A.E. (1983). Play therapy with children of divorced parents. In C.E. Schaeffer & K.J. O'Conner (Eds.), *Handbook of play therapy* (pp. 320-354). New York: Wiley.

Moore, N.V. (1981). Cognitive level, intactness of family, and sex in relation to the child's development of the concept of family. *Dissertation Abstracts International*, 37, 4117B-4118B. (University Microfilms No. 77-3960).

Morrow, J. & Nolen-Hocksema, S. (1990). Effects of responses to depression on the remediation of depressive affect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 519-527.

Moskoff, W. (1983). Divorce in the U.S.S.R. *Journal of Marriage and the Family*, 45, 419-425.

Παπαονησιφόρου, Μ. (1995). Παιδιά χωρισμένων γονιών. Ομιλία στο Συνέδριο της Παγκύπριας Συντονιστικής Επιτροπής Προστασίας και Ευημερίας του Παιδιού, Λεμεσός.

Patten, P. (1999). OF INTEREST. Divorce and Children Part I: An Interview with Robert Hughes. *Parent News*, September-October.

Patten, P. (1999). OF INTEREST. Divorce and Children Part II: An Interview with Robert Hughes. *Parent News*, November-December.

Pederson, D. & Gilby, P. (1998). Children's concepts of the family. In R. D. Ashmore & D.M. Brodzinsky (Eds.), *Thinking about the family: Views of parents and children*. (pp. 181-204). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Pett, M.A., Turner, C.W, Wampold, B.E. & Vaughan-Cole B. (1999). Paths of influence of Divorce on Preschool Children's Psychosocial Adjustment. *Journal of Family Psychology*, 13, 145-164.

Piaget, J. (1968). *On the development of memory and identity*. Bare, MA: Clark University Press with Barre Publishers.

Popenoe, D. (1988). *Disturbing the nest: Family change and decline in modern societies*. New York: Aldine De Gruyter.

Powell, J. & Thompson, D. (1981). The Australian child's concept of family. *Australian Journal of Early Childhood*, 6, 35-38.

Roll, J. (1992). *Lone parent families in the European Community. A report to the European Commission*. European Family and Social Policy Unit, London, England.

Rutter, M. (1980). Protective factors in children's responses to stress and disadvantage. In M. Kent & J. Rolf (Eds.), *Primary prevention of psychopathology. Vol 3: Promoting competence and coping in children* (pp. 49-74). Hanover, NH: University Press Of New England.

Santrock, J.W. & Warshak, R.A. (1979). Father custody and social development in boys and girls. *Journal of Social Issues*, 35, 112-125.

Schneider, D.M. (1980). *American Kinship: A cultural account*, 2nd edition. Chicago: University of Chicago Press.

Schorr, A.L. & Moen, P. (1979). The single parent and public policy. *Social Policy*, 9, 15-21.

Schwartz, L.L. & Kaslow, F.W. (1985). Widows and divorcees: The same or different? *American Journal of Family Therapy*, 13, 72-76.

Simons, R.L. & Associates (1996). *Understanding differences between divorced and intact families*. Newbury Park, CA: Sage.

Silverstein, L.B. (1996). Fathering is a feminist issue. *Psychology of Women Quarterly*, 20, 3-37.

Spruijt, E., DeGoede, M. & Vandervalk, I. (2001). The well-being of youngsters coming from six different family types. *Patient Education and Counselling*, 45, 285-294.

Stevenson, M.R. & Black, K.N. (1988). Paternal absence and sex role development: A meta-analysis. *Child Development*, 59, 793-814.

Σωτηρίου, Α. (2002). Αλλαγές στην αυτοαντίληψη των παιδιών κατά τη μετάβαση του από το νηπιαγωγείο στο δημοτικό σχολείο. Διδακτορική Διατριβή, Βόλος.

Tessman, L.H. (1978). *Children of parting parents*. New York: Jason Aronson.

Τσιμπούκης, Κ. (2002). Μετά το διαζύγιο με παιδί; Ωφελήστε το παιδί σας αντί να το ζημιώνετε. *Διαπαιδαγώγηση*, Σεπτέμβριος, 4-5.

Vasey, W.W. (1993). Development and cognition in childhood anxiety: The example of worry. In T.H. Plendik & J. Priz (Eds.), *Advances in clinical child psychology* (pp. 1-39). New York: Plenum.

Walker, J. (Μάιος, 1998). Η ανατροφή των παιδιών μετά το διαζύγιο. Πρακτικά από το ευρωπαϊκό Φόρουμ για την οικογένεια «Οικογένεια - Ευρώπη 21^{ος} αιώνας - Όραμα και Θεσμοί». Ίδρυμα για το παιδί και τη οικογένεια, Αθήνα.

Wallerstein, J.S. & Kelly, J.B. (1975). The effects of parental divorce: Experiences of the preschool child. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 14, 600-616.

Wallerstein, J.S. & Kelly, J.B. (1980). *Surviving the breakup: How children and parents cope with divorce*. New York: Basic Books.

Wallerstein, J.S. (1984). Children of divorce: Preliminary report of a ten-year follow-up of young children. *American Journal of Orthopsychiatry*, 54, 444-453.

Wallerstein, J.S. (1985). Children of divorce: Preliminary report of a ten-year follow-up of older children and adolescents. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24, 545-553.

Wallerstein, J.S. (1991). The long-term effects of divorce on children: A review. *Journal of the American Academy of Children and Adolescent Psychiatry*, 30, 349-360.

Warshak, R.A. (1996). Gender bias in child custody decisions. *Family and Conciliation Courts Review*, 34, 396-409.

Weiss, R.S. (1975). *Marital separation*. New York: Basic Books.

Weiss, R.S. (1984). The impact of marital dissolution on income and consumption in single parent households. *Journal of Marriage and the Family*, 46, 115-127.

Werner, E.E. & Smith, R.S. (1982). *Vulnerable but invincible: A study of resilient children*. New York: McGraw Hill.

White, L.K. (1990). Determinants of divorce: A review of research in the eighties. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 904-912.

Wolchik, S.A., Ramirez, R., Sandler, I.N., Fisher, J.L., Organista, P.B. & Brown, C. (1993). Inner-city, poor children of divorce; Negative divorce-related events, problematic beliefs and adjustment problems. *Journal of Divorce and Remarriage*, 19, 1-20.

Wolchik, S.A. (2002). Fear of abandonment as a mediator of the relations between divorce stressors and mother-child relationship quality and children's adjustment problems. *Journal of Abnormal Child Psychology*, August.

Χατζηβασίλης, Β. (1997). *Το διαζύγιο στην Κύπρο, χθες και σήμερα και η παρένθεση*. Λευκωσία.

Χατζηχρήστου, Χ. (1999). *Ο χωρισμός των γονέων, Το διαζύγιο και τα παιδιά*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Χριστιανόπουλος, Κ. (1994). Παράγοντες που συντελούν στο διαζύγιο. Στο Μ. Μαρκοβίτης, Κ. Χριστιανόπουλος, Α. Κοτζάμπαση, Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Λ. Λαζαρίδου, Γ.

Αμπατζόγλου & Μ. Αντωνιάδου (Εκδ.), *Διαζύγιο και Παιδιά* (σσ. 15-22). Αθήνα: Διαλλαγή.

V. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΗΤΕΡΑΣ:

Ηλικία:.....

Τόπος Διαμονής:.....

Επάγγελμα:.....

Μορφωτικό Επίπεδο:(υπογραμμίστε αυτό που αντιστοιχεί στην απάντηση)

Δημοτικό

Γυμνάσιο

Λύκειο

Τ.Ε.Ι.

Α.Ε.Ι.

Αριθμός Παιδιών:.....

Διάστημα Χωρισμού:(σε έτη και μήνες, π.χ. 1 έτος και 3 μήνες)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΑΙΔΙΟΥ:

Ηλικία:(σε έτη και μήνες, π.χ. 5 ετών και 7 μηνών)

.....

Φύλο:.....

Σειρά Γέννησης ανάμεσα στα αδέλφια:(π.χ. πρωτότοκο, δευτερότοκο κ.λπ.).....

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΜΗΤΕΡΑ

Οι προτάσεις που ακολουθούν, αναφέρονται είτε στον τρόπο που μπορεί να συμπεριφέρεται κάποιο παιδί είτε σε σκέψεις που μπορεί να κάνει κάποιος γονιός για το παιδί του. Αφού διαβάσετε προσεκτικά την κάθε πρόταση, να **κυκλώσετε τον αριθμό** που δείχνει το βαθμό στον οποίο η πρόταση αυτή ταιριάζει είτε με τις σκέψεις σας είτε με την συμπεριφορά του παιδιού σας, σύμφωνα με την κλίμακα που περιγράφεται παρακάτω. Αν κυκλώσετε το **0**, αυτό σημαίνει ότι η πρόταση αυτή δεν ταιριάζει καθόλου στην περίπτωση σας, το **1** σημαίνει ότι ταιριάζει λίγο, το **2** ότι ταιριάζει, το **3** ότι ταιριάζει πολύ και το **4** ότι ταιριάζει απόλυτα.

Τέλος, θα πρέπει να έχετε πάντοτε στο νου σας ότι το ερωτηματολόγιο αναφέρεται στο παιδί σας που φοιτά στο Νηπιαγωγείο ή το Δημοτικό σχολείο και κατά συνέπεια οι απαντήσεις σας να αναφέρονται στο παιδί αυτό.

0	1	2	3	4
Δεν ταιριάζει καθόλου	Ταιριάζει λίγο	Ταιριάζει	Ταιριάζει πολύ	Ταιριάζει απόλυτα

1. Μοιράζομαι μια στοργική κι εγκάρδια σχέση με το παιδί μου.	0	1	2	3	4
2. Το παιδί μου συνήθως είναι αρνητικό σε ότι του λέω.	0	1	2	3	4
3. Χρειάζεται να ενθαρρύνω συνέχεια το παιδί μου.	0	1	2	3	4
4. Το παιδί μου δεν δέχεται χάδια.	0	1	2	3	4
5. Το παιδί μου επηρεάζεται πολύ από τον τρόπο που του μιλάω.	0	1	2	3	4
6. Το παιδί μου δείχνει να θίγεται ή να πληγώνεται όταν το μαλώνω.	0	1	2	3	4
7. Το παιδί μου δεν δέχεται τη βοήθειά μου ακόμη κι όταν τη χρειάζεται.	0	1	2	3	4
8. Όταν το επαινώ, το παιδί μου καμαρώνει και χαμογελάει με υπερηφάνεια.	0	1	2	3	4
9. Το παιδί μου προσπαθεί συνεχώς να βρίσκεται κοντά μου.	0	1	2	3	4
10. Το παιδί μου μιλάει αυθόρμητα για τον εαυτό του.	0	1	2	3	4
11. Το παιδί μου είναι εξαρτημένο από μένα σε μεγάλο βαθμό.	0	1	2	3	4
12. Το παιδί μου θυμώνει εύκολα μαζί μου.	0	1	2	3	4
13. Το παιδί μου προσπαθεί να συμπεριφέρεται με τρόπους που με ευχαριστούν.	0	1	2	3	4
14. Το παιδί μου παραπονιέται συχνά και προσπαθεί να μου δείξει ότι έχω άδικο.	0	1	2	3	4
15. Το παιδί μου ζητά την βοήθειά μου ακόμη κι όταν δεν τη χρειάζεται πραγματικά.	0	1	2	3	4
16. Είναι εύκολο να καταλάβω τα συναισθήματα του παιδιού μου και να συμπεριφερθώ ανάλογα.	0	1	2	3	4
17. Το παιδί μου φοβάται τις τιμωρίες που του βάζω.	0	1	2	3	4
18. Το παιδί μου δείχνει να πληγώνεται και να ζηλεύει όταν ασχολούμαι με άλλα παιδιά.	0	1	2	3	4
19. Το παιδί μου παραμένει θυμωμένο για αρκετή ώρα όταν το μαλώνω.	0	1	2	3	4
20. Όταν δεν συμπεριφέρεται σωστά το παιδί μου, μπορώ να το επαναφέρω με ένα βλέμμα ή υψώνοντας τον τόνο της φωνής μου.	0	1	2	3	4
21. Νιώθω ότι το παιδί μου με κουράζει.	0	1	2	3	4
22. Το παιδί μου προσπαθεί να αντιγράψει την συμπεριφορά μου.	0	1	2	3	4
23. Όταν το παιδί μου έχει άσχημη διάθεση, του φταίνε τα πάντα.	0	1	2	3	4
24. Τα συναισθήματα του παιδιού μου για μένα είναι απρόβλεπτα ή αλλάζουν ξαφνικά.	0	1	2	3	4

25. Δεν είμαι σίγουρη εάν συμπεριφέρομαι στο παιδί μου πάντοτε με τον κατάλληλο τρόπο.	0	1	2	3	4
26. Συχνά η σκέψη μου είναι στο παιδί μου όταν βρίσκομαι στη δουλειά.	0	1	2	3	4
27. Όταν θέλει κάτι από μένα, το παιδί μου κλαψουρίζει ή παραπονιέται.	0	1	2	3	4
28. Το παιδί μου δεν είναι ειλικρινές μαζί μου και προσπαθεί συνεχώς να με ξεγελάσει.	0	1	2	3	4
29. Το παιδί μου εκφράζει ανοιχτά τα συναισθήματά του.	0	1	2	3	4
30. Είμαι ικανοποιημένη από τη συμπεριφορά (διαγωγή) του παιδιού μου.	0	1	2	3	4

Ευχαριστούμε για την πολύτιμη συνεργασία σας,

